

Sopaan Samajik Krantina:

Panchal (Retold), Mehul

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

서

고

구

하

하

하

하

નવેસરથી ચારિત્ર્ય-ઘડતર તરફ

બાહ્ય વિદ્વો, આંતરિક કસોટીઓ...

સોપાન સામાજિક ક્રાંતિનાં

...અવગણના-હાંસી-વિરોધ-સ્વીકારની સત્યકથાઓ

પુનઃકથન : મેહુલ પંચાલ
આવરણ અને ડિઝાઇન : જૈલી માદ્રા
સહસર્જન : સંજીવ શાહ, અલ્કેશ રાવલ, ચૈતાલી મહેતા

Sopaan Samajik Krantina

COPYRIGHT © Preeti Nair

All rights reserved.

The copyrights of this book are owned by the person mentioned in the above notice. No part of this publication may be reproduced, stored in retrieval system or transmitted in any form or by any means, mechanical, electronic, photocopying, recording or otherwise without the prior written permission of the copyright holder. Oasis Publications can identify and legally challenge any such illegal distribution, copies or usage of this restricted material.

This Epub Edition 2020

Oasis Publications

www.oasismovement.in

અનુક્રમણિકા

- પ્રસ્તાવના

સમાજના ક્રાંતિવીરો, સાવધાન! આગળ જોખમ છે!

1. ભારતની સ્ત્રી ઉત્થાન ચળવળના પ્રથમ પ્રણેતા

સાવિત્રીબાઈ ફુલે

1. સામાજિક નિસ્બતની અનોખી મિસાલ

અરુણાચલમ મુરુગાનંથમ

1. અનોખી મા...

ગૌરી સાવંત

1. ધૈર્ય અને સાતત્યથી પહાડને ઝુકાવનાર

દશરથ માંઝી

1. ઍસિડ હુમલાને વળતો જવાબ

લક્ષ્મી અગરવાલ

1. સ્ત્રી અને બાળકોના જાતિય શોષણ સામે મોટી જંગ

સુનિતા કિશ્નન

- ઉપસંહાર

...તો ક્રાંતિકારી દોસ્તો, વિરોધ માટે છો તૈયાર?

અર્પણ

સમાજના ઊભરતાં ક્રાંતિવીરોને

*First **they** ignore you,
then **they** laugh at you,
then **they** fight you,
then **you** win .*

~ MAHATMA GANDHI

પ્રસ્તાવના

સમાજના ક્રાંતિવીરો, સાવધાન! આગળ જોખમ છે!

જુવાનીનું એક લક્ષણ એ છે કે એ ક્રાંતિકારી મિજાજ ધરાવતી હોય છે. જેનું હૃદય જીવંત છે તેનાથી અન્યાય, અસમાનતા, ભેદભાવ, શોષણ, અત્યાચાર વગેરે સહન નથી થઈ શકતાં. આ બધાં સામે તેનું હૃદય બળવો પોકારે છે. તે પરિસ્થિતિમાં બદલાવ ઇચ્છે છે. અને પછી ખરેખર તે એમ કરવા મેદાને પડે છે. સમાજમાં જે પણ સુધારા અને પરિવર્તનો થાય છે તે આવા જોશીલા, હોંશીલા અને આદર્શવાદી મનુષ્યો જ કરી શકે છે.

ખેદજનક હકીકત એ છે કે આવાં પરિવર્તનનાં કેટલાંય સ્વપ્નોનું કરુણ મૃત્યુ થાય છે, કારણ કે તેમને એવો અણસાર પણ નથી હોતો કે કેવા સંઘર્ષો, અવરોધો તેમની રાહ જોઈને બેઠા છે. જેમ કોઈ દુશ્મનો અણધાર્યો છાપો મારીને આપણને હરાવી દે, તેમ જ આ મુશ્કેલીઓ માટે ક્રાંતિનું સ્વપ્ન સેવનારા તૈયાર નથી હોતા, અને તેથી મને-કમને તેમણે હાર સ્વીકારી લેવી પડે છે.

પરંતુ હવે પરિવર્તનનું આ વિજ્ઞાન આપણે જાણીએ છીએ, આવનારી મુશ્કેલીઓને અગાઉથી સમજીને તેને માટે તૈયાર થઈ શકીએ છીએ. શું છે આ સામાજિક મનોવિજ્ઞાન?

પરિવર્તનની શરૂઆત વિચારથી થાય છે, અને અન્યોના વિચારો બદલવા સહેલા નથી. એક વ્યક્તિ પરિવર્તનની વાત કરે છે તો બધાને લાગે છે કે આ વળી કોણ અમને કહેનાર કે બદલનાર? લોકોને એમ પણ લાગે છે કે નવો વિચાર એ તેમના જૂના વિચારોની ટીકા સ્વરૂપે છે, અને તેને કારણે પણ તેઓ તેને નકારે છે.

વળી, મૂળભૂત રીતે સામાજિક વ્યવસ્થા અને માળખાંઓ હંમેશાં પરિવર્તનનો વિરોધ કરે છે. પરિસ્થિતિમાં બદલાવ અંધાધૂંધી ઊભી કરે છે. પરિવર્તન પ્રતિકૂળતા ઊભી કરે છે. બધાએ કાંઈક ભોગ આપવો પડે છે, કંઈક અંશે હેરાન થવું પડે છે. અને આ બધું બહુમતીને પસંદ નથી પડતું. એટલે હવે શરૂ થાય છે પરિવર્તનની પ્રક્રિયાઓની પરીક્ષાઓ- જેના ચાર કોઠા કે તબક્કાઓ છે.

૧. અવગણના: પરિવર્તનનો વિરોધ કરવા માટે લોકો પ્રથમ સૌથી સહેલો રસ્તો અપનાવે છે— પરિવર્તનના વિચારની ઉપેક્ષા કરવાનો. જે વ્યક્તિ બદલાવની વાત કરે છે તેને એવી ભ્રમણા હોઈ શકે, કે લોકો તેના સીધા-સરળ અને ક્રાંતિકારી વિચારને વધાવી લેશે, તેને શાબાશી આપશે, તરત સહકાર આપશે. પરંતુ તેને અનુભવ થશે કે તેના ઉત્સાહ પર જાણે ઠંડું પાણી રેડાય છે. આગ હજુ પ્રગટી નથી અને બુઝાઈ જાય છે. કદાચ કોઈ તેની વાતમાં હા-હા ભાણે, પણ તેને ખરો સહકાર મળતો નથી. એટલે પરિવર્તનની પહેલ કરનાર વ્યક્તિમાં જો ખરી નિશ્ચયાત્મકતા ન હોય તો તેના વિચારનું બાળમૃત્યુ થાય છે.

૨. હાંસી: વ્યક્તિ જે બદલાવની વાત કરે છે, તેમાં જો ઊંડાણ હશે તો તે પોતાની ઉપેક્ષાથી કે અવગણનાથી નાહિંમત નહીં થાય. તે પોતાના પ્રયત્નોને સતત ચાલુ જ રાખશે, પોતાની વાત છોડશે નહીં. એટલે હવે લોકો અકળાશે અને તેમને મનોમન લાગશે કે આની ઉપેક્ષા કરવાથી કામ ન થયું, તો હવે તેને ઉતારી પાડીએ, તેની ને તેના વિચારની મજાક ઉડાવીએ. ખાનગીમાં ને જાહેરમાં તેની

હાંસી થાય છે, તેના વિચારનું અપમાન કરાય છે. એટલે હવે અવગણના માંડ સહન કરી હોય, તેનો રહ્યો-સહ્યો ઉત્સાહ પણ ઓસરી જાય છે. હાંસી તેના અહંકાર પર જીવલેણ ઘા કરે છે, અને તેઓ નીચી મુંડી કરી પરિવર્તનનો વિચાર પડતો મૂકે છે.

૩. વિરોધ: બહુ ઓછા લોકો એવા હોય છે, જેમનો પરિવર્તનનો વિચાર ખૂબ ઊંડી પ્રતીતિનાં મૂળિયાં ધરાવતો હોય છે. તેમની મક્કમતા અને નિશ્ચયાત્મકતા ઉપેક્ષા-હાંસીનાં આંધી-તોફાનથી હાલી જરૂર જાય છે, પરંતુ મૂળ સમેત ઊખડી જતી નથી. તેઓ પોતાના પ્રયત્નો, પોતાની વાત છોડતા નથી. ઉપરથી, લોકોના નકારાત્મક પ્રતિભાવથી તેમનો ઇરાદો વધુ દૃઢ થાય છે. અને આ જોઈને લોકોનો પિત્તો પણ જાય છે. અત્યાર સુધી તેમણે અવગણના ને હાંસીથી વિચાર મારવાની હળવી કોશિશો કરી. હવે તેઓ પણ સક્રિય વિરોધનું હથિયાર ઉઠાવે છે. અરે! વાત મરવા-મારવા સુધી પણ પહોંચી શકે છે. જે વ્યક્તિઓ પરિવર્તનના પોતાના ખ્યાલ પાછળ જાનની બાજી લગાવવા તૈયાર હોય તેવા લોકો જ અવરોધના આ તબક્કામાં ટકી શકે છે.

૪. સ્વીકાર: વિરોધના ખતરનાક ઝંઝાવાતનો સામનો કર્યા પછી જે બહાદુરો ઝૂકતા નથી, સમાજના કોઈપણ પ્રકારના નકારથી હાર માન્યા વિના ધીરજથી, કડવાશ વિના, પોતાના પ્રયત્નો જેઓ છોડતા નથી, તેમની સામે છેવટે સમાજે હથિયાર હેઠાં મૂકવા પડે છે. જે વ્યક્તિ પોતાની આટલી હિંમત અને હકારાત્મકતા બતાવી, પોતાનો વિચાર પડતો મૂકતી નથી, તેને અંતે સમાજે સલામ કર્યા વિના ચારો રહેતો નથી. આખરે એ પરિવર્તન આવે છે, જેની શરૂઆત એક વ્યક્તિના વિચારથી થઈ હતી.

સમાજમાં બદલાવ લાવવા ઇચ્છુક દરેક વ્યક્તિ અગર અવરોધોના આ પડાવોને આગોતરા સમજી લે, તેને માટે માનસિક રીતે તૈયાર રહે, તેમનો સાચી રીતે મુકાબલો કરવાનું મનોબળ કેળવે, તો કદાચ સમાજનો વિકાસ ઝડપી થઈ શકે. આ પુસ્તિકામાં કેટલીક સત્યકથાઓ દ્વારા પરિવર્તનની ક્રાંતિના મશાલધારીઓને આ જ સમજણ, પ્રેરણા અને તાલીમ આપવાનો પ્રયાસ છે.

- સંજીવ શાહ

sanjiv@oasismovement.in

“સ્વાશ્રયી અને ઉદ્યમી બનો; કામ કરો, શાણા અને સમૃદ્ધ બનો.
આમ બેસી ના રહે આળસુ બની; જાઓ, શિક્ષિત થાઓ.
શીખો અને તોડો વર્ણની બેડીઓને, ફેંકી દઈ સૌ શાસ્ત્રોને.”

સાવિત્રીબાઈ કુલે

ભારતનાં પહેલાં સ્ત્રી-શિક્ષક

ભારતની સ્ત્રી ઉત્થાન ચળવળના પ્રથમ પ્રણેતા સાવિત્રીબાઈ ફુલે

મહારાષ્ટ્રના સતારા જિલ્લાના નાયગાંવમાં ઈ.સ.૧૮૩૧ની સાલમાં સવિત્રીબાઈનો જન્મ થયો હતો. ૯ વર્ષની ઉંમરે તો લગ્ન કરીને સાસરે આવી ગઈ હતી. ત્યારે, એ ક્ષુદ્ર ખેડૂતપિતાની પુત્રી પાસે કરિયાવર સિવાય એક કીમતી ચીજ હતી, જેને એ જીવની જેમ સાચવતી. તે હતું ક્રિશ્ચિયન મિશનરીએ આપેલું એક પુસ્તક. તેનો પતિ જ્યોતિરાવ ૧૩ વર્ષનો હતો અને એક સ્કૉટિશ શાળામાં ભણતો હતો. સમય હતો ઈ.સ.૧૮૪૦નો, આજથી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ પહેલાંનો, જ્યારે ભારતીય સમાજ વર્ણપ્રથાની બેડીઓમાં સખત જકડાયેલો હતો. ક્ષુદ્રો અને સ્ત્રીઓએ ભણવું એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હતું અને દંડનીય હતું. સમાજમાં મોભો, માન-મરતબો બ્રાહ્મણોનો હતો. અંગ્રેજોને આ પ્રથા ચાલુ રહે તેમાં ફાયદો હતો. વર્ણપ્રથા ચાલુ રહે તો ભારતીય સમાજ એકજૂટ ના થાય. ક્ષુદ્ર હોવા છતાં પિતાએ સમાજના ખૂબ વિરોધ સામે જ્યોતિરાવને સ્કૉટિશ શાળામાં ભણવાની મંજૂરી આપી અને ત્યાં એ ધોરણ ૭ સુધી ભણ્યો. બુદ્ધિશાળી, હિંમતવાન અને સંવેદનશીલ જ્યોતિરાવ વર્ણવ્યવસ્થાનો વિરોધી અને સમાજ પરિવર્તનમાં માનનાર બન્યો.

સ્વપ્નનો જન્મ

જ્યોતિરાવે જોયું કે સાવિત્રી પાસે એક પુસ્તક છે જે એને ખૂબ ગમે છે. “તને વાંચતાં આવડે છે?” એક દિવસ જ્યોતિરાવે સાવિત્રીને પૂછ્યું, ગભરાતાં ગભરાતાં સાવિત્રીબાઈએ કહ્યું, “ના.” “શીખવું છે?” જ્યોતિરાવે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, જવાબ મળ્યો, “હા” અને શરૂ થઈ સાવિત્રીબાઈની શિક્ષણ સાથેની યાત્રા. જ્યોતિરાવે ખૂબ પ્રેમથી પત્નીને લખતાં-વાંચતાં શીખવ્યું. સાવિત્રીબાઈની ધગશ અને ઉત્સાહ જોઈ આગળનું શિક્ષણ જ્યોતિરાવના મિત્રોએ ઉપાડી લીધું. સાવિત્રીબાઈને પોતે શીખીને બીજાને શીખવવામાં ખૂબ રસ પડતો. અને એમાંથી સ્ત્રીઓને ભણાવવાના સ્વપ્નનો જન્મ થયો. શિક્ષક બનવાની અભીપ્સા જન્મી. જ્યોતિરાવ અને મિત્રોએ એની લગન જોઈને સાવિત્રીબાઈને એહમદનગરની એક અમેરિકન મિશનરી સંસ્થાના ટીચર્સ-ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામમાં મૂકી. એને સફળતાપૂર્વક પૂરો કર્યા પછી તેણે પૂણેની એક શાળામાં કોર્સ કર્યો.

ટ્રેનિંગ લીધા પછી સાવિત્રીબાઈએ જ્યોતિરાવના પથદર્શક એવા ક્રાંતિકારી અને સ્ત્રી-ચળવળના અગ્રણી સગણબાઈ સાથે મળીને છોકરીઓને ઘરઘરાઉ ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. અને થોડા જ સમયમાં, ૧૮૪૮ની સાલમાં, જ્યોતિરાવ, સગણબાઈ અને સાવિત્રીબાઈએ ભેગા મળી પૂનાના ભિડેવાડામાં ૯ છોકરીઓ સાથે તેમની પહેલી શાળા શરૂ કરી. સાવિત્રીબાઈ કદાચ ભારતનાં સૌ પ્રથમ સ્ત્રી શિક્ષક અને સૌ પ્રથમ હેડ-મિસ્ટ્રેસ બન્યાં. તેમની શાળા ભારતની પહેલી કન્યાશાળા બની અને ૧૭ વર્ષનાં સાવિત્રીબાઈના સ્ત્રી શિક્ષણના સ્વપ્નને પાંખો ફૂટી.

વિરોધની શરૂઆત

નાના પાયે ચાલતી શાળામાં થોડીક છોકરીઓ ભણે તેની સામે સમાજે આંખ આડા કાન કર્યા. પરંતુ બ્રાહ્મણોને આ કદ્યું. તેમણે સાવિત્રીબાઈની શાળાઓને ધર્મ વિરોધી ગણાવી. હિંદુ

ધર્મગ્રંથ મનુસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કરીને વાત વહેતી મૂકી કે સ્ત્રીઓ અને એમાંય ક્ષુદ્ર સ્ત્રીઓએ ભણવું એ મોટું પાપ છે અને આખા સમાજે અનિષ્ટનો ભોગ બનવું પડશે, સમાજ પર મોટી આપત્તિઓ આવશે. અને, વિરોધ-વંટોળ ઊઠ્યો; જેની સૌથી પહેલી અસર જ્યોતિરાવના ઘર પર પડી. પિતાજીએ દીકરા-વહુને ઘરની બહાર કાઢી મૂક્યાં. પરંતુ, જ્યોતિરાવ અને સાવિત્રીબાઈના મનસૂબાઓને તેઓ તોડી ના શક્યા. દૃઢનિશ્ચયી દંપતીને તેમના મિત્ર ઉસ્માન શેખ અને તેમની બહેન ફાતિમા શેખનો સહારો મળ્યો. ફાતિમા શેખ સાથે મળીને સાવિત્રીબાઈએ એમના ઘરમાં જ ૧૯૪૯ની સાલમાં નવી શાળા ચાલુ કરી.

બ્રાહ્મણોની સાથે સાથે દલિતો અને ક્ષુદ્રોએ પણ જ્યોતિરાવ અને સાવિત્રીબાઈનો વિરોધ કર્યો. વિદ્યા અને જ્ઞાનથી વંચિત દલિત સમાજને બ્રાહ્મણોએ ઠસાવ્યું કે એમની સ્ત્રીઓ ભણીને આગળ આવે તે એમના સમાજ માટે પણ મોટું પાપ અને અનિષ્ટ છે. અંધશ્રદ્ધામાં જીવતા દલિતોએ આ સાચું માન્યું અને જ્યોતિરાવ-સાવિત્રીબાઈને સમાજ બહાર મૂક્યાં. આટઆટલા વિરોધ વચ્ચે સાવિત્રીબાઈ તો અડગ જ રહ્યાં.

મક્કમ સામનો અને વિજય

સાવિત્રીબાઈની દૃઢતા જોઈ બ્રાહ્મણો ઉશ્કેરાયા. એમણે ખુલ્લેઆમ અપશબ્દો બોલવાનું ચાલુ કર્યું. સાવિત્રીબાઈનું ઘરેથી શાળાએ જવું-આવવું મુશ્કેલ બનાવી દીધું. રસ્તામાં પથ્થરો ખાવા પડતા, કાદવ ઉછાળાતો, છાણ ફેંકવામાં આવતું. છતાં સાવિત્રીબાઈએ નિયમિત શાળાએ જવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. તેમણે હરિજન અને અછૂત મનાતી કોમની છોકરીઓ માટે ખાસ શાળાઓ શરૂ કરી. શરૂઆતમાં એ સમાજના આગેવાનો છોકરીઓને શાળાએ મોકલતાં ખચકાતા, ડરતા. પરંતુ, જ્યોતિરાવ અને સાવિત્રીબાઈની વારંવારની સમજાવટ પછી તેમને ભરોસો બેઠો. ૧૮૫૧ની સાલના અંતમાં એમની ૩ શાળાઓ થઈ ગઈ.

શાળાએ જતાં સાવિત્રીબાઈ હંમેશાં પોતાની પાસે એક સાડી વધારાની રાખતાં. રસ્તામાં સાડી કાદવ-કીચડવાળી, લોહીવાળી કે છાણવાળી થાય તો શાળાએ જઈ સાડી બદલીને તેઓ છોકરીઓને ભણાવતાં. આ બધામાં એમનો સ્ત્રીઓને ભણાવવાનો નિશ્ચય વધુ મજબૂત બન્યો.

૧૮૫૨ની સાલમાં પૂણે ઑબ્ઝર્વર સમાચારપત્રમાં સાવિત્રીબાઈની શાળાઓનો ઉલ્લેખ થયો. ત્રણેય શાળાઓમાં કુલ મળીને ૧૫૦થી વધુ છોકરીઓ ભણતી હતી જે સરકારી શાળાઓમાં ભણતાં છોકરાઓની સંખ્યાથી ઘણી વધારે હતી. સાવિત્રીબાઈની ભણાવવાની પદ્ધતિ, ધગશ અને ઉત્સાહનો એમાં મોટો ફાળો હતો. સમાચારપત્રે લખ્યું કે જો આમ જ ચાલશે તો છોકરીઓ છોકરાઓથી આગળ વધી જશે અને એ પુરુષો માટે અપમાનજનક થશે.

બ્રાહ્મણોનો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો. જો કે, અંગ્રેજ સરકારે કુલે પરિવારના આ પગલાને આવકાર્યું, શિક્ષણમાં એમના ક્રાંતિકારી કાર્યનું સન્માન કર્યું અને સાવિત્રીબાઈને શ્રેષ્ઠ શિક્ષક જાહેર કર્યા.

પછાત, અછૂત અને કચડાયેલી જાતિની સ્ત્રીઓની દયનીય પરિસ્થિતિ હંમેશાં સાવિત્રીબાઈને દુઃખી કરતી અને સમાજની અસહિષ્ણુતા તેમને ખૂબ અકળાવતી. સ્ત્રીઓના હક માટે લડવા માટે તથા તેઓને યોગ્ય ન્યાય અને સન્માન અપાવવા માટે ઈ.સ.૧૮૫૨માં તેમણે ‘મહિલા સેવા મંડળ’ની સ્થાપના કરી. વિધવા સ્ત્રીઓની પારાવાર પીડા એમનાથી જોવાતી નહોતી. વિધવાઓનાં માથાના વાળ અસ્ત્રાથી સાફ કરવાની રૂઢિ સામે તેમણે પૂણે અને મુંબઈમાં વાળંદ સમાજને તૈયાર કરી સફળતાપૂર્વક હડતાલ પડાવી. સમાજની રૂઢિઓ સામેનો એ એમનો પ્રથમ મોટો વિરોધ હતો.

૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછી અંગ્રેજોએ સાવિત્રીબાઈની શાળાઓને મળતી સરકારી મદદ બંધ કરાવી. સમાજના વિરોધ વચ્ચે અને ભંડોળના અભાવે પૂણેની એમની ૩ શાળાઓ બંધ કરવી પડી. પરંતુ, હાર માને એ બીજા. સાવિત્રીબાઈ અને ફાતિમા શેખે શહેરની આજુબાજુ વસતાં દલિત ખેતમજૂરો અને બીજા અછૂત ગણાયેલા સમાજના લોકોને ભણાવવું ચાલુ કર્યું. અન્ય લોકો જોડાતા ગયા અને એક પછી એક એમ ૧૮ નવી શાળાઓ ખૂલી. છોકરીઓ, છોકરાઓ, મોટેરાંઓ, સૌને માટે શાળાઓ બની. ખેતમજૂરો માટે રાત્રિશાળા ખોલી. બ્રાહ્મણોના વિરોધને આ એક મક્કમ જવાબ હતો.

પરિવર્તનના નવા આયામ

વિધવાઓના પુનર્વસન માટે કામ કરવા ઇચ્છતા સાવિત્રીબાઈ સામે એક દિવસ નવો પડકાર આવ્યો. આ ઈ.સ.૧૮૬૩ની ઘટના છે. એમના એક બ્રાહ્મણ મિત્ર અન્ય એક મિત્રની વિધવા બહેનને મળવા સાવિત્રીબાઈને લઈ ગયા. ભરજુવાનીમાં વિધવા થયેલી એ બહેન પર ઘરના જ કોઈ સગાએ બળાત્કાર કર્યો હતો અને તેને ગર્ભ રહ્યો હતો. સમાજના ડરથી કુટુંબ મુશ્કેલીમાં હતું અને એ બહેન આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઈ હતી. સાવિત્રીબાઈનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. એમને થયું, સમાજમાં આવી તો કેટલીય સ્ત્રીઓ હશે, જેઓ જુવાનીમાં વિધવા થતી હશે અને પછી આખી જિંદગી એક અંધારી કોટડીમાં વિતાવી દેતી હશે. એમની એકલતાનો લાભ ઉઠાવી, એમને હવસનો શિકાર બનાવનાર તો છટકી જાય છે પરંતુ તેના પરિણામે ગર્ભસ્થ થયેલી એ વિધવા સ્ત્રીઓ પાસે પછી આત્મહત્યા સિવાય કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. સાવિત્રીબાઈએ સમાજના સખત વિરોધના ડરની સામે ઉપર ઊઠીને એ વિધવાને પોતાના ઘરે બોલાવી લીધી. બીજા જ દિવસે એમણે ‘બાલહત્યા પ્રતિબંધક ગૃહ’ની સ્થાપના કરી, કે જ્યાં આવી વિધવા સ્ત્રીઓ સમાજના ડર વગર સ્વસ્થતાની બાળકને જન્મ આપી શકે.

ઈ.સ.૧૮૭૩માં જ્યોતિરાવની આગેવાની હેઠળ ‘સત્ય-શોધક સમાજ’ની સ્થાપના થઈ, જેનું મુખ્ય કામ વિધવાઓ, દલિતો, ક્ષુદ્રો અને અન્ય કચડાયેલી જાતિના લોકોનું ઉચ્ચ વર્ણના લોકોથી થતું શોષણ અટકાવવાનું હતું. આ ઉપરાંત, સત્ય-શોધક સમાજ દહેજ અને ધર્મગુરુ વિના સાવ નજીવા ખર્ચે લગ્ન કરાવી આપતો હતો. સાવિત્રીબાઈએ ખમેખભો મિલાવી પતિ સાથે સતત કામ કર્યું. તેમનું મુખ્ય કામ સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો માટે અવાજ ઉઠાવવાનું હતું.

ઈ.સ.૧૮૭૪માં જ્યોતિરાવ અને સાવિત્રીબાઈએ અન્ય એક ક્રાંતિકારી કામ કર્યું - એક બળાત્કાર પીડિત બ્રાહ્મણ વિધવાના સંતાનને દત્તક લેવાનું. જેનાથી સમાજ અને કુટુંબીજનોમાં ઉગ્ર વિરોધ ફાટી નીકળ્યો. લોકોએ તેમનો બહિષ્કાર કર્યો. બધું સહન કરી છેવટે તેમણે એક

ઉમદા ઉદાહરણ ઊભું કર્યું, જે કદ્દુ તે કરીને બતાવ્યું. ખૂબ પ્રેમથી દીકરાને ઉછેર્યો. દીકરો યશવંતરાવ ભાણીને ડૉક્ટર થયો અને માતાની સાથે સમાજસેવામાં લાગી ગયો.

ઈ.સ.૧૮૯૦માં જ્યોતિરાવનું અવસાન થતાં સત્ય-શોધક સમાજની જવાબદારી સાવિત્રીબાઈએ ઉપાડી લીધી. જ્યોતિરાવના અવસાન સમયે વધુ એક ક્રાંતિકારી પગલું સાવિત્રીબાઈએ લીધું. જ્યોતિરાવના દેહને અગ્નિદાહ યશવંતરાવ આપે એની સામે કુટુંબીજનોએ ઉગ્ર વિરોધ કર્યો. તો સાવિત્રીબાઈ જાતે માટલી ઊંચકી સ્મશાને ગયાં અને પતિના દેહને અગ્નિદાહ આપ્યો. આખો સમાજ આઘાતથી એક સ્ત્રીને આમ કરતાં જોઈ રહ્યો.

વીરાંગનાની જેમ લીધી વિદાય

૧૮૯૭માં ત્રીજા વિશ્વવ્યાપી બ્યૂબોનિક પ્લેગ નામની મહામારીની ઝપટમાં મહારાષ્ટ્ર આવ્યું ત્યારે દલિતોની હાલત ખરાબ હતી. તેમની સેવા કરવા કોઈ આગળ આવતું ન હતું કે ના કોઈ દવા-દારૂ થતાં. સાવિત્રીબાઈ પોતાની સંપૂર્ણ તાકાત લગાવી પોતાના દત્તક દીકરા યશવંતરાવ સાથે મળીને દલિતોની સેવામાં લાગી ગયાં. બાજુના ગામના એક હરિજન વાસમાં એક ૧૦ વર્ષના છોકરાને પ્લેગ થયો છે તે જાણ્યું અને જાતે તેને લેવા ત્યાં પહોંચી ગયાં. તેને ઊંચકીને જાતે પોતાના સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર પર લઈ આવ્યાં. સેવાયાકરીથી છોકરો તો બચી ગયો પરંતુ સાવિત્રીબાઈને એનો ચેપ લાગી ગયો. ૧૦મી માર્ચ ૧૮૯૭ના રોજ એ મહાન સ્ત્રીએ તેમનો દેહ છોડ્યો.

ભારત સરકારે તેમના માનમાં ટપાલ ટિકિટ બહાર પાડી અને મહારાષ્ટ્ર સરકારે પૂના યુનિવર્સિટીનું નામ ‘સાવિત્રીબાઈ કુલે પૂણે યુનિવર્સિટી’ કર્યું.

[આજે, ૨૧ સદીમાં પણ હજુ સમાજનો ઘણો ભાગ પોતાની દીકરીઓને, બહેનોને ભણાવતો નથી. હજુ સાંભળવા મળે છે કે દીકરીઓને ભણાવવાનો શું મતલબ, જ્યારે એમણે ઘર જ ચલાવવાનું છે? તો, વિચાર કરીએ કે દોઢસો-બરસો વર્ષ પહેલાં કેવી હાલત હશે? એમાંય, દલિત અને પછાત જાતિની દીકરીઓના ભણતરની વાત આવે ત્યારે? સાવિત્રીબાઈએ કેવો સંઘર્ષ કર્યો હશે? કેટલું સહન કર્યું હશે? કેવી કેવીકસોટીઓમાંથી પસાર થયાં હશે? કેટલું મજબૂત મનોબળ તેમણે ઊભું કર્યું હશે? ત્યારે જ પરિવર્તન શક્ય બન્યું હશે ને?]

JOIN CHANNELS

[HTTPS://T.ME/EBOOKSIND](https://t.me/ebooksind)

[HTTPS://T.ME/BOOKS_KHAZANA](https://t.me/books_khazana)

[HTTPS://T.ME/GUJARATIBOOKZ](https://t.me/gujaratibookz)

[HTTPS://T.ME/MARATHIBOOKZ](https://t.me/marathibookz)

“તમે શું કરી શકો છો તે કોઈ કહી ના શકે.
તમારી જાતને ક્યારેય ઓછી ના આંકો.
મારું ઘરેય કરોડો રૂપિયા નથી,
પરંતુ કરોડો સ્ત્રીઓને રોજગારી અને સ્વાસ્થ્ય છે.”

અરુણાચલમ મુરુગાનંથમ

ભારતના પેડમેન અને ક્રાંતિકારી ઇજનેર

સામાજિક નિસ્બતની અનોખી મિસાલ અરૂણાયલમ મુરુગાનંથમ

તામિલનાડુના કોઈમ્બતૂરમાં એક ગરીબ વાણકરને ત્યાં ઈ.સ.૧૯૬૧માં અરૂણાયલમ મુરુગાનંથમનો જન્મ થયો હતો. ત્રણ બહેનોના એકના એક ભાઈ મુરુગાનંથમને શાળામાં વિજ્ઞાનના પ્રયોગો કરવાનું અને નાનાંમોટાં સાધનો સાથે કામ કરવાનું ખૂબ ગમતું. એક દિવસ પિતાનું માર્ગ અકસ્માતમાં અચાનક મોત થયું અને કુટુંબ પર મોટી આફત આવી પડી. ઘરવખરી વેચાઈ ગયા પછી મુરુગા (ટૂંકું નામ જેનાથી એ વિખ્યાત થયા) ભણી શકે તે માટે માએ ખેતમજૂરી ચાલુ કરી. પણ, બધાનું પેટ ભરવા તે અપૂરતી થઈ પડી. છેવટે મુરુગાએ શાળા છોડવી પડી, કાયમ માટે.

શાળા છોડ્યાનો મુરુગાને ક્યારેય અફસોસ ના રહ્યો. ૧૪ વર્ષે શાળા છોડ્યા પછીની લગભગ બે દાયકાની સફરે મુરુગાનંથમને સમસ્યાઓથી હાર ના માનનાર અને આંતરિક સૂઝથી ઉકેલ શોધનાર ઇજનેર તરીકે તૈયાર કર્યા. એમણે પોતાની એક વર્કશોપ ઊભી કરી. ૩૭ વર્ષની ઉંમરે મુરુગાના જીવનમાં એવો ઘટનાક્રમ બન્યો કે જોણે પછીના ૧૦ વર્ષમાં એમને એક સામાજિક ઉદ્યોગ-સાહસિક (Social Entrepreneur) તરીકે વિશ્વ ફલક પર મૂકી દીધા.

એક નવી સમસ્યા

૧૯૯૮માં, ૩૭ વર્ષની ઉંમરે, મુરુગાએ લગ્ન કર્યા. એની પત્ની શાંતિ એક સીધીસાદી, સમાજથી ડરતી ગભરુ સ્ત્રી હતી. નવી આવેલી પત્નીને પ્રભાવિત કરવામાં મુરુગાનું મન પરોવાયેલું હતું. એવામાં એક દિવસ વર્કશોપથી ઘરે આવેલા મુરુગાએ જોયું કે એની પત્ની હાથ પાછળ રાખી, મુરુગાથી છુપાવીને કશુંક લઈ જઈ રહી છે. એ પત્નીના માસિક સ્ત્રાવના દિવસો હતા. માસિક સ્ત્રાવની બાબતથી અજાણ મુરુગાએ રમતમાં પૂછ્યું, “શું છે? બતાવ મને?” “તમારા કામનું નથી,” સહેજ ક્ષોભ સાથે શાંતિએ જવાબ આપ્યો. મુરુગાને મસ્તી સૂઝી. શાંતિની પાછળ પાછળ જઈને હાથ પકડી છેવટે એણે જોઈ લીધું કે શાંતિના હાથમાં ગંદા, લોહીના ડાઘાવાળા, ગંધ મારતા કાપડના ટુકડા હતા જેનાથી મુરુગા પોતાની સાઈકલ પણ ના લૂછે. તે દિવસે મુરુગાને સમજાયું કે માસિક સ્ત્રાવ સમયે શરીર સાફ કરવા એની પત્ની કેવો બિનસ્વાસ્થ્યપ્રદ ને ગંદો ઉપાય કરી રહી હતી. વધુ વાતચીત કરતાં ખબર પડી કે બજારમાં વિદેશી કંપનીઓનાં સેનિટરી પેડ મળે છે. મુરુગાએ પત્નીને ખુશ કરવાનો મોકો જોયો.

બીજા જ દિવસે મુરુગા પાસેના મોટા બજારે પહોંચી ગયા. સેનિટરી પેડ માગ્યાં તો દુકાનદારના હાવભાવ બદલાઈ ગયા. કોઈ ગુનો કરતો હોય એમ દુકાનદારે કાગળમાં લપેટી બીજું કોઈ જોતું નથી ને તેની ખાતરી કરી ચોરીછૂપીથી પેડ્સનું પેકેટ મુરુગાના હાથમાં સરકાવ્યું. આવા વ્યવહારથી મુરુગાને નવાઈ લાગી. પેકેટનો ભાવ સાંભળીને તો એમને આઘાત લાગ્યો. પરંતુ પત્નીને ખુશ કરવાનો મોકો એ છોડવા નહોતા માગતા.

સાંજે જ્યારે મુરુગાએ પત્નીને ભેટની જેમ શણગારીને સેનિટરી પેડ્સનું પેકેટ આપ્યું ત્યારે ખુશ થવાને બદલે તેની કિંમત જોઈને શાંતિ ભડકી ઊઠી. “આ આપણને ના પોસાય. ઘરની બધી સ્ત્રીઓ જો આ પેડ્સ વાપરવા લાગશે તો ઘી-તેલ તો ઠીક, દૂધ ખરીદવું અઘરું થઈ

જશે. મારે આ ના જોઈએ,” શાંતિએ ચિડાઈને જવાબ આપ્યો. શાંતિની વાત તો સાચી હતી. દુકાનદારે જ્યારે એ પૈકેટ પાછું લેવાનો ઇન્કાર કર્યો ત્યારે મુરુગાએ વિચાર કર્યો કે સાવ હલકા લાગતાં આ સૈનિટરી પૅડમાં એવું તે શું છે કે જે આટલું મોઘું છે? એમનું શોધક દિમાગ કામે વળગ્યું. એક પૅડ તોડીને જોયું તો તેને ખૂબ નવાઈ લાગી કે ૧૦ પૈસાના રૂના ૬ રૂપિયા?! આ તો હું જાતે બનાવી શકું અને એ પણ ખૂબ સસ્તામાં!

બે દિવસમાં સારામાં સારી ગુણવત્તાનું રૂ લાવીને મુરુગાએ એનું પ્રથમ સૈનિટરી પૅડ બનાવ્યું અને ખુશી ખુશી એની પત્નીને ચકાસવા આપ્યું. માસિકના દિવસો પતી ગયા હોવાથી શાંતિએ વાત ટાળી અને પછીના મહિના પર ઠેલી. અને થયું મુરુગા આ વાત ભૂલી જાય તો સારું. મુરુગાને ત્યારે પહેલી વાર ખબર પડી કે સ્ત્રીઓ આમાંથી દર મહિને પસાર થાય છે.

આ બાજુ મુરુગાનું મગજ પોતાની પ્રોડક્ટનું પરિણામ જોવા ઇચ્છતું હતું. નાની બહેનોને વાત કરી તો તેઓ શરમની મારી ભાગી છૂટી, ભાઈ સામે આવવાનું ટાળવા લાગી. એમને લાગ્યું કે ભાઈનું દિમાગ ખસકી ગયું છે. એક સામાજિક રીતે પ્રતિબંધિત(Taboo) ગણાતી બાબતમાં મુરુગા પોતાની ટાંગ અડાવી રહ્યો હતો. મુરુગાને એ નવાઈ લાગી રહી હતી કે જે કુદરતી છે તેનો સહજ સ્વીકાર કેમ નથી થતો? એ બાબતે વાત કરવામાં પણ સ્ત્રીઓ આટલી શરમ કેમ અનુભવે છે? એ તો પોતાની પત્નીને ચાહતો હતો અને એને બીમારીથી બચાવવા માગતો હતો. પત્ની જ સાથે આપશે એમ વિચારી એમણે મહિનો રાહ જોવાનું નક્કી કર્યું.

મુરુગા એ જોયું કે આજુબાજુની વસતીમાં પણ ૧૦માંથી માંડ એકાદ સ્ત્રી બજારનાં સૈનિટરી પૅડ વાપરી રહી હતી. સસ્તા સૈનિટરી પૅડ બનાવવાનો એનો વિચાર દૃઢ થયો. બીજા મહિને માસિકના પહેલા જ દિવસે પત્નીએ પરિણામ આપી દીધું કે મુરુગાએ બનાવેલું પૅડ સદંતર નિષ્ફળ છે. સાથે આજીજી કરી કે સ્ત્રીઓના આ વિષયમાં મુરુગા માથું ના મારે. પરંતુ, હાર માને એ બીજા! મુરુગાએ ફરીથી વધુ સારું પૅડ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પત્નીએ વાપરવાનો ધરાર ઇન્કાર કરતાં એ મૂંઝવણમાં મુકાયા. મોટી બહેન સમજશે એમ વિચારી એના સાસરે ગયા, બહેનને સૈનિટરી પૅડ ભેટમાં આપ્યાં. પણ, જેવી બહેનના સાસરીયાંઓ સામે સૈનિટરી પૅડ મુદ્દે વાત નીકળી, બહેને સખત આઘાત અને ક્ષોભ અનુભવ્યા. મુરુગા આવું કંઈક કરશે એ તો તેણે સ્વપ્ને પણ વિચાર્યું નહોતું. મોટી બહેને તો મુરુગાને એની સાસરીમાં આવવાની જ મનાઈ ફરમાવી દીધી. જેમના સ્વાસ્થ્ય માટે એ આટલી મહેનત કરી રહ્યો છે તેઓ જ તેને સમજી નથી રહ્યાં? - એ બાબત મુરુગાને ખટકી રહી.

નજીકના સરકારી દવાખાનાના ડૉક્ટર સાથેની વાતચીતમાં મુરુગાના મનમાં એક વાત પાકી થઈ કે સૈનિટરી પૅડ એ માસિક સ્ત્રાવના પાંચ દિવસોમાં સ્ત્રીઓને સૌથી વધુ ઉપયોગી થાય તેવો ઉપાય છે, જ્યારે સ્ત્રીઓ ગંદાં કપડાં, ન્યૂઝપેપરના ટુકડા, સુકાં પાંદડાં, રેતી, રાખ જેવી ચીજોનો ઉપયોગ કરતી હોય ત્યારે તો ખાસ. પરંતુ એણે બનાવેલાં પૅડ યોગ્ય છે કે નહીં એ કેવી રીતે ચકાસવા? એને જરૂર હતી સ્ત્રી સ્વયંસેવકોની જેઓ નિઃસંકોચ અને ચોક્કસ પ્રતિભાવ આપે.

લોકોની મજાક અને અપમાન

મેડિકલમાં અભ્યાસ કરતી છોકરીઓ વધુ ખુલ્લાં મનની હશે અને સાચો પ્રતિભાવ આપશે એમ વિચારી એમણે નજીકની મેડિકલ કૉલેજનાં ચક્કર કાપવા શરૂ કર્યાં. જ્યાં આમ પણ કૉલેજની છોકરીઓ સાથે વાત કરવું અધરું હોય ત્યાં આવા પ્રતિબંધિત (Taboo) વિષયે એક

ગરીબ કારીગર સાથે વાત કરવી, એના હાથથી બનાવેલાં સૅનિટરી પૅડ વાપરવા અને એનો ચોક્કસ પ્રતિભાવ આપવો, એ લગભગ અશક્ય હતું. મોટાભાગની છોકરીઓએ એને ઘનચક્કર ગાણો અને એને જોઈ દૂર ભાગવા લાગી. અંતે, થોડા વધુ પ્રયત્નો, વિનવણી અને મુરુગાની દૃઢતા જોઈને કેટલીક છોકરીઓ તૈયાર તો થઈ પરંતુ પ્રતિભાવ આપવાની વાત આવી ત્યારે સૌ પાછી પડી.

ગામમાં વાત ફેલાઈ કે મુરુગાને મેડિકલની કોઈ છોકરી સાથે કોઈ ચક્કર છે અને એટલે એ આ બધું કરી રહ્યો છે. લોકોએ મજાક-મશ્કરી ચાલુ કરી. શાંતિને આ બાબતથી આઘાત લાગ્યો. બન્ને નાની બહેનોને આ એટલું શરમજનક લાગ્યું કે તેઓ ઘર છોડી મોટી બહેન પાસે જતી રહી.

આખરે પોતાના સૅનિટરી પૅડની ચકાસણી કરવા કૃતનિશ્ચયી બનેલાં મુરુગાને જ્યારે કોઈ સ્વયંસેવક ના મળ્યા ત્યારે એણે જાતે જ પ્રયોગશાળાના ઉંદર બનવાનું નક્કી કર્યું. જૂના ફૂટબોલની ટ્યૂબમાંથી કૃત્રિમ ગર્ભાશય તૈયાર કર્યું, એમાં પ્રાણીનું લોહી ભર્યું અને એક ટ્યૂબ મૂકી. બજારમાંથી સ્ત્રીઓનું અંડરવેર ખરીદી પૅડ મૂકી પહેર્યું. સૅનિટરી પૅડ પહેરનાર દુનિયાના એ પહેલા પુરુષ હતા! આ પરિસ્થિતિમાં મુરુગા સાઇકલ પર નીકળી પડ્યા. થોડીવારમાં એમને ખબર પડી ગઈ કે લોહી પૅડમાંથી બહાર નીકળી રહ્યું છે અને એનું પૅન્ટ લોહીથી ખરડાઈ ગયું છે. પૅડની ડિઝાઇન બદલતાં જઈ એમણે આ પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. થોડા સમયથી ગામના કૂવે પોતાનું લોહીથી ખરડાયેલું પૅન્ટ સાફ કરવા આવતા મુરુગાને જોઈને લોકોને લાગ્યું કે એને કોઈ ખરાબ ગુપ્ત બિમારી થઈ છે અને વાત દાવાનળની જેમ ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. મિત્રો એને જોઈ રસ્તો બદલવા લાગ્યા.

કુટુંબ, ઘર અને ગામ છોડ્યાં

શાંતિએ જ્યારે આ સાંભળ્યું ત્યારે એણે ખૂબ અપમાન અને શરમ અનુભવ્યાં. એને લાગ્યું કે સૅનિટરી પૅડના ચક્કરમાં મુરુગા એનું માનસિક સંતુલન ખોઈ બેઠા છે. છેવટે પરિસ્થિતિ અસહ્ય લાગતાં શાંતિ મુરુગાને છોડીને પોતાને પિયર ચાલી ગઈ. મુરુગાએ ખૂબ દુઃખ અનુભવ્યું કે જેના માટે આ બધું શરૂ કર્યું એ જ એને છોડીને જતી રહી? પણ એને વિશ્વાસ હતો કે પોતે સાચા રસ્તે છે અને એક દિવસ એ સસ્તું પૅડ બનાવીને જ રહેશે.

મુરુગાએ ગામલોકોનાં સતત અપમાન અને ઉપેક્ષાની વચ્ચે પોતાનું ધ્યેય પકડી રાખ્યું. એમને હવે જે નવું જાણવું હતું તે વપરાયેલાં પૅડમાંથી મળી જશે એમ લાગતાં ફરીથી મેડિકલ કૉલેજનાં ચક્કર કાપીને વપરાયેલાં પૅડ ભેગાં કરવા માંડ્યાં. ચોરીછૂપી ઘરના પાછલા ભાગમાં બધું પાથરીને ગંધથી માથું ફાટી જાય એવી પરિસ્થિતિમાં એનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એક બપોરે મુરુગાને શોધતાં એનાં મા ત્યાં આવી ચઢ્યાં. નર્કાગાર જેવી પરિસ્થિતિમાં મુરુગાને જોતાં જ તેઓ સખત આઘાત પામ્યાં, ખૂબ રડ્યાં અને તે જ ઘડીએ ઘર છોડી પોતાની મોટી દીકરી પાસે ચાલ્યાં ગયાં.

હવે મુરુગા સાવ એકલા થઈ ગયા. એક પછી એક બધા એને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા. ગામલોકોએ સહકાર આપવાનું સદંતર બંધ કરી દીધું હતું. ખાવાનું હવે જાતે જ બનાવવાનું હોવાથી મુશ્કેલીઓમાં વધારો થયો. અને જ્યારે ગામલોકોને મુરુગાની માનું ઘર છોડીને જવાનું કારણ ખબર પડી ત્યારે બધાએ ખાતરીપૂર્વક માની લીધું કે મુરુગાને કોઈ ભૂતપ્રેતનો વળગાડ છે. એને તો સાંકળથી બાંધી ઝાડ પર ઊંઘો લટકાવી લીમડાના ઝાડુ વડે ખૂબ ફટકારવો

જોઈએ. ગ્રામજનોના આક્રોશને જોઈ મુરુગાએ તાત્કાલિક ગામ છોડવાનો નિર્ણય કરી લીધો. સસ્તા પૈડ બનાવવાની ધૂનમાં બે વર્ષના અંતે ઓણે પોતાની બહેનો, પત્ની અને માતાને ખોયાં, ઉપેક્ષા, ઉપહાસ અને અપમાન સહ્યાં અને છેવટે ગામ છોડ્યું. પણ, હજુ તેને એ વાતની ખાતરી હતી કે પોતાની પત્ની માટે તે યોગ્ય ગુણવત્તાવાળું સસ્તું સેનિટરી પૈડ બનાવીને જ રહેશે.

મિશન પાછળની લગન

નાનાંમોટાં કામ કરીને જેમતેમ જીવનનું ગાડું ગબડાવતાં મુરુગા જેવો થોડો સમય મળે કે પૈડના સંશોધનમાં લાગી જતા. હવે આગળ શું કરવું તે સતત એમના મનમાં રમ્યા કરતું. એક દિવસ એ કપાસ સંશોધનની સરકારી સંસ્થામાં પહોંચી ગયા. એમને જાણવું હતું કે પોતાના બનાવેલા સેનિટરી પૈડના અને બજારના પૈડના મટિરિયલમાં શું ફેર છે. સવા બે વર્ષના અંતે પહેલી વાર એમને ખબર પડી કે બજારના પૈડમાં ૩ નથી હોતું પરંતુ એ કોઈ ખાસ વૃક્ષોના માવામાંથી બનાવેલો સેલ્યુલોઝ ફાઇબર નામનો પદાર્થ છે. સેલ્યુલોઝ ફાઇબરની વધુ જાણકારી શહેરમાં મળશે એમ વિચારી શહેરમાં તે એક પ્રોફેસરને ત્યાં ઘરનોકર તરીકે રહ્યા.

શરૂઆતમાં પ્રોફેસરને લાગ્યું કે મુરુગા થોડો મૂરખ અને ભેજાગેપ છે. પરંતુ એની લગન જોઈ મદદ કરવા તૈયાર થયા. પ્રોફેસરની મદદથી મુરુગાએ સેલ્યુલોઝ ફાઇબર વિશે વધુ જાણકારી મેળવી. એમની મદદ લઈ વિદેશી કંપનીઓને પત્રો લખ્યા, ફોન કર્યા. પોતે એક કાપડની મિલનો માલિક છે અને નવા ધંધામાં રોકાણ કરવું છે એમ વાત કરીને કાર્યો માલ મંગાવ્યો. થોડા દિવસ પછી એમના નામનું એક મોટું પાર્સલ આવ્યું, જેમાંથી ‘સફેદ પઠાં’ નીકળ્યાં! સેલ્યુલોઝ ફાઇબરને એ પહેલી વાર આશ્ચર્ય અને રોમાંચથી જોઈ રહ્યા. હવે પછીનો પડકાર એમાંથી પૈડ કેવી રીતે બને છે તે સમજવાનો હતો. પ્રોફેસર અને તેમનાં કમ્પ્યૂટર-ઇન્ટરનેટની મદદ લઈ મોટી કંપનીઓ કેવાં મશીન વાપરે છે તે માહિતી લીધી.

૩-૪ કરોડનાં એ સંપૂર્ણ સ્વયં-સંચાલિત (Fully Automatic) મશીનો એમના માટે કશાં કામનાં નહોતાં. એમને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ મશીનો કરોડોનો નફો કરવા માટે હતાં, નહીં કે કરોડો સ્ત્રીઓને મદદ કરવા માટે. મુરુગાએ એ પણ જાણ્યું કે તે સમયે ભારત દેશની ૫૦ કરોડ સ્ત્રીઓમાંથી માંડ ૧૦-૧૨% સ્ત્રીઓ જ સેનિટરી પૈડ કે એવા સ્વાસ્થ્યપ્રદ ઉપાયો કરે છે, જેમાંનો મોટો વર્ગ તો શહેરમાં હતો. ગામડાંઓમાં તો માત્ર ૨-૩%. મુરુગાએ એ પણ જાણ્યું કે બિનસ્વાસ્થ્યપ્રદ ઉપાયોને કારણે ગામડાંઓમાં દર વર્ષે હજારો સ્ત્રીઓ કમોતને ભેટે છે. અને એમણે જાતે મશીન બનાવવાનું નક્કી કર્યું. એવું મશીન કે જે ખૂબ સસ્તું હોય, જેથી તેના વડે બનતાં સેનિટરી પૈડ સસ્તાં હોય. આમ પણ એમનું ઇજનેરી દિમાગ એમાં પાવરધું હતું.

મોટાં મશીનોની કામગીરી સમજીને મુરુગાએ પ્રોફેસરનું ઘર અને શહેર છોડ્યાં. એને પોતાની મંજિલ ગામડા તરફ જ દેખાઈ. એક જૂની વર્કશોપમાં એનું સંશોધન શરૂ થયું. કબાડીમાંથી જૂનો સામાન લઈને મુરુગા સાંજે-સાંજે, રાતે-રાતે પોતાના પ્રયોગો કરતા રહ્યા. અનેકવાર નિષ્ફળ ગયા પણ એમની લગન અને ધગશમાં સહેજેય ઓટ ના આવી. સાડા ચાર વર્ષની મહેનત પછી છેવટે મુરુગા તેમનું પહેલું મશીન બનાવવામાં સફળ થયા કે જેનાથી બજારમાં મળતાં સૈનિટરી પૅડની સમકક્ષ મૂકી શકાય તેવાં પૅડ બન્યાં. અને એ પણ સસ્તાં. પૅડ બનાવવાની આખી પ્રક્રિયાને મુરુગાએ ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખી અને ચાર જુદાં જુદાં મશીન બનાવ્યાં. એ મશીન વાપરવા એટલાં સહેલાં હતાં કે કોઈ પણ વ્યક્તિ એને માત્ર એક કલાકમાં શીખી લે.

આ બધા વચ્ચે, જેના માટે થઈને મુરુગાએ લોહી-પાણી એક કર્યાં, તે પત્ની તરફથી તો મુરુગાને છૂટાછેડાની ધમકી મળી. સખત આઘાત લાગ્યો પણ પોતે કશું ખોટું કર્યું નથી એમ વિચારી મનને મનાવ્યું. મુરુગાએ ગરીબી જોઈ હતી. દિવસના ફક્ત ૨૦-૨૫ રૂપિયા માટે પોતાની માને મજૂરી કરતી જોઈ હતી. હવે એમનું મિશન બદલાયું. પોતાના મશીન થકી એ દેશના પછાત વિસ્તારની ગરીબ સ્ત્રીઓને મદદ કરવા માગતા હતા.

મુરુગાના પહેલા મશીનના મોટાભાગના પુર્જા લાકડાના હતા. રાઈટ ભાઈઓના પહેલા વિમાન જેવા લાગતાં મશીનને ચકાસવા અને વધુ સારું બનાવવા પ્રતિભાવ મેળવવા માટે મુરુગાએ આઈ.આઈ.ટી. મદ્રાસના વૈજ્ઞાનિકોને મશીન બતાવ્યું ત્યારે એમને આ મશીન કેવી રીતે મોટી વૈશ્વિક કંપનીઓ સામે ટકી શકશે એ બાબતે ચિંતા થઈ. પણ મુરુગાનું મગજ કંઈક જુદી જ દિશામાં દોડી રહ્યું હતું.

સફળતા, ખ્યાતિ અને કીર્તિ

૨૦૦૬ની સાલમાં મુરુગાની જાણ બહાર આઈ.આઈ.ટી. મદ્રાસના વૈજ્ઞાનિકોએ એના મશીનને રાષ્ટ્રીય આવિષ્કાર પુરસ્કાર સ્પર્ધામાં દાખલ કર્યું. ૯૪૩ સ્પર્ધકોમાં મુરુગાનું મશીન જીત્યું અને મુરુગાને તે સમયના રાષ્ટ્રપતિ શ્રીમતી પ્રતિભા પાટીલના હસ્તે મેડલ અને ઇનામ મળ્યાં. ૧૪ વર્ષે શાળા છોડનાર માટે આ ખૂબ મોટી વાત હતી. રાતોરાત મુરુગાનંથમ ખ્યાતનામ થઈ ગયા. સમાચારપત્રો અને ટી.વી.ના રિપોર્ટરો એની આગળ પાછળ ફરવા માંડ્યા.

એવામાં એક દિવસ એમના મોબાઇલ પર એક કૉલ આવ્યો. રડમસ અને ભારે અવાજમાં મુરુગાને પૂછવામાં આવ્યું, “મને ભૂલી ગયા?” એ શાંતિનો કૉલ હતો, સાડા પાંચ વર્ષ પછી! ટી.વી. પર મુરુગાને જોઈને એને પોતાની ભૂલ સમજાઈ હતી. થોડા જ સમયમાં શાંતિ મુરુગા પાસે પાછી આવી ગઈ.

આઈ.આઈ.ટી. મદ્રાસની મદદથી મુરુગાને એમના મશીનના પેટન્ટ હકો મળી ગયા. પેટન્ટ વેચીને પૈસા બનાવી લેવા સહેલું હતું. પરંતુ મુરુગા જુદી માટીના માણસ હતા. એમાણે કારમી ગરીબાઈ જોઈ હતી. એમાણે અંધશ્રદ્ધામાં જીવતી કચડાયેલી સ્ત્રીઓને જોઈ હતી. માસિક સ્ટ્રાવને લઈને સમાજમાં જે અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તે અને એને લઈને સ્ત્રીઓ સાથે થતો અછૂત જેવો વ્યવહાર મુરુગાને ખૂબ ખટકતો હતો.

ઇનામની રકમે મુરુગાને નવું જોમ આપ્યું. જયશ્રી ઇન્ડસ્ટ્રિઝ નામ હેઠળ પછીના ૧૮ મહિનામાં મુરુગાએ ૨૫૦ મશીન બનાવ્યાં. આ મશીન તે ઉત્તર ભારતના સૌથી પછાત અને

સૌથી ગરીબ વિસ્તારોમાં લઈ ગયા. બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશના બીમાર ગણાતાં વિસ્તારોમાં મુરુગા પહોંચ્યા.

મુરુગા જાણતા હતા કે એમનું કામ ફક્ત મશીન વેચવાનું નથી, સ્ત્રીઓમાં માસિક સ્ત્રાવ દરમિયાન સ્વાસ્થ્ય જાળવણી અંગેની જાગૃતિ વધુ મહત્ત્વની હતી. લાભાર્થીઓ જ એના પ્રચારક બને, જાતે પૈડનું ઉત્પાદન કરે અને રોજીરોટી મેળવે - એ જ બની એમની માર્કેટિંગ માટેની રણનીતિ. મુરુગાની નિસ્બત જોઈને ધીરે ધીરે લોકોને વિશ્વાસ બેસતો ગયો. એક ગામ પછી બીજું અને પછી ત્રીજું... એમ કરતાં કરતાં મુરુગાએ ૨૩ રાજ્યોનાં ૧૩૦૦ ગામો સુધી એમનાં પૈડ મશીન પહોંચાડ્યાં

૨૦૧૪માં વિખ્યાત ટાઇમ મૉગેઝિને મુરુગાને વિશ્વને સૌથી પ્રભાવિત કરનારા એ વર્ષના પ્રથમ ૧૦૦ માણસોમાં સ્થાન આપ્યું. અમેરિકાના ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં એમનું સન્માન થયું. એ વર્ષે ભારતમાંથી પસંદગી પામેલ કુલ ૪ વ્યક્તિઓમાંથી બાકીનાં ત્રણ હતાં - નરેન્દ્ર મોદી, અરવિંદ કેજરીવાલ અને અરુઘતી રૉય. પછી તો મુરુગાને દેશ-વિદેશનાં ઘણાં આમંત્રણ મળ્યાં. વિશ્વની વિખ્યાત વ્યક્તિઓ સાથે બેસીને પોતાની વાત કહેવાના મોકા મળ્યા. ટૅડ(TED) પર વાત મૂકી. મુરુગાની અંગ્રેજી બોલવાની આગવી રીત તથા સરળ અને રમૂજી રીતે રજૂઆત કરવાની શૈલીને લોકોએ વધાવી અને માણી.

૨૦૧૬માં ભારત સરકારે મુરુગાને ‘પદ્મશ્રી’થી નવાજ્યા. તેમનાં જીવન અને કામ પર ખૂબ સારી ડૉક્યુમેન્ટરીઝ બની, જેમાંની એકને ૨૦૧૮માં ઑસ્કર ઍવોર્ડ મળ્યો. બે ફિચર ફિલ્મો બની, જેમને લોકોએ ખૂબ આવકારી. આજે મુરુગાનું સ્વપ્ન વિશ્વ સ્તરે પહોંચ્યું છે. ભારત બહાર બીજા ૧૦૬ દેશોમાં પોતાનાં ‘ક્રાંતિકારી’ પૈડ મશીન પહોંચાડવા મુરુગાની જયશ્રી ઇન્ડસ્ટ્રિઝ કમર કસી રહી છે. દુનિયાની ૧ કરોડ સ્ત્રીઓને રોજગારી આપવાનું સ્વપ્ન મુરુગાનંથમને ૬૦ વર્ષની ઉંમરે પણ રોમાંચિત કરી રહ્યું છે.

[પોતાના મિશનના દરેક તબક્કે મુરુગાનંથને વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો. પરંતુ, તે હંમેશાં અડગ રહ્યા. પોતાની જાત પર અને પોતાના સ્વપ્ન પર એમને વિશ્વાસ હતો કે પોતે સાચું જ કરી રહ્યા છે. એ વિશ્વાસને સહારે તેઓ પ્રત્યેક કસોટી પાર કરી શક્યા, પછી એ પત્ની અને કુટુંબ છોડવાની વાત હોય કે ઘર-ગામ છોડવાનો પ્રસંગ. હંમેશાં એમણે મુશ્કેલીઓનો સામનો કર્યો, રસ્તો શોધ્યો અને ટકી રહ્યા. પોતાના મિશન પ્રત્યેની લગને તેમને અત્યંત કપરા સમયમાં ટકી રહેવાનું જોમ આપ્યું અને છેવટે સફળતા મળી.]

“મા બનવા માટે તમે સ્ત્રી હો એ જરૂરી નથી.
આજે હું ગર્વથી કહું છું કે હું મા છું.
મારા જેવા હજારો ટ્રાન્સજેન્ડર્સને પોતાની અલગ
ઓળખ મળી તેનો મને સંતોષ છે.”

ગૌરી સાવંત

ટ્રાન્સજેન્ડર્સ માટે લડતાં સામાજિક કાર્યકર્તા

એક અનોખી મા... ગૌરી સાવંત

મુંબઈના જાણીતાં સામાજિક કાર્યકર્તા ગૌરી સાવંત એક ટ્રાન્સજેન્ડર વ્યક્તિ (જન્મે અલગ જાતિ પરંતુ સ્વભાવે-બોલચાલે અલગ જાતિ) અને એક અનોખી મા છે. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી તેઓ ટ્રાન્સજેન્ડર અને સમલૈંગિકતા ધરાવતા, કુટુંબોએ તરછોડી દીધેલા લોકોને આશરો અને માનસિક સહાય અપાવવાનું કામ કરતી ‘સખી ચાર ચૌધી’ નામે સામાજિક સંસ્થા ચલાવે છે. ઉપરાંત દેહ વ્યાપાર સાથે સંકળાયેલી તથા એઈડ્સ અને અન્ય જાતીય રોગોથી પીડાતી સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ લાવવાનું તથા તેઓનાં સંતાનોને ન્યાય અને સામાજિક દરજ્જો અપાવવાનું કામ પણ કરે છે. ભારતીય સંવિધાનમાં ટ્રાન્સજેન્ડરને ત્રીજી જાતિનો (પુરુષ, સ્ત્રી સિવાય) દરજ્જો આપતા અને તેમને કાયદાકીય ઓળખ અપાવતા સન ૨૦૧૩માં આવેલા સુપ્રીમ કોર્ટના ઐતિહાસિક ચુકાદા પાછળ ગૌરી સાવંતનો સિંહકાળો હતો. તેઓ પહેલી એવી ટ્રાન્સજેન્ડર વ્યક્તિ હતાં જેમના કામની નોંધ લઈને મહારાષ્ટ્ર સરકારના ચૂંટણી પંચે તેમને ‘ગુડવિલ ઑફસેડર’ તરીકે નીમ્યાં.

પરંતુ, ગણેશ સાવંત તરીકે જન્મેલાં ગૌરી સાવંતની આ યાત્રા આટલી સરળ સહેજેય નહોતી.

સમસ્યાની ઓળખાણ

ગૌરીનો જન્મ લગભગ ઈ.સ. ૧૯૮૦ની સાલમાં પુણે(મહારાષ્ટ્ર)માં એક પોલિસવાળાના ઘરે ગણેશ સાવંત તરીકે થયો હતો. પહેલી દીકરીના જન્મના દસ વર્ષ પછી દીકરાની આશાએ બીજા સંતાનને જન્મ આપવા ગર્ભવતી થયેલી માતાની માનસિક કે શારીરિક કોઈ તૈયારી નહોતી. ગર્ભપાતનું પણ વિચાર્યું. પરંતુ સાત મહિનાનો ગર્ભ એટલો વિકસી ચૂક્યો હતો કે તેને કાઢી નાખવું માતાના સ્વાસ્થ્ય માટે જોખમી હતું. ડૉક્ટરે ચોખ્ખી ના પાડી. આ અવઢવમાં ગણેશનો જન્મ થયો. પુરુષપ્રધાન માનસિકતાવાળા ઘરમાં છોકરાના જન્મે ખુશી તો ખૂબ થઈ અને શરૂઆતમાં પિતાએ ખૂબ પ્રેમ પણ આપ્યો. પરંતુ એ લાંબું ટક્યો નહીં.

રમવાની ઉંમર થતાં ગણેશે અનુભવ્યું કે તેને ગિલ્લી-દંડા કે ચોર-પોલિસ જેવી છોકરાઓની રમતો કરતાં ઘર-ઘર અને રસોઈ જેવી છોકરીઓની રમતો વધારે ગમે છે. છોકરાઓએ મશ્કરી ચાલુ કરી તો માતાપિતાએ એમ વિચારી મન મનાવ્યું કે સમય જતાં એને ભાન થશે અને બધું બરાબર થઈ જશે. પરંતુ એમ ન થયું. ગણેશની બોલચાલમાં સ્ત્રીપણાનો ઝોક ચોખ્ખો દેખાતાં માતાપિતાની વઢ અને માર ચાલુ થયાં. વઢ ખાઈને પણ ગણેશે પોતાની સાહજિકતા વ્યક્ત થવા દીધી. એની વર્તણૂક ઘરનાની ચિંતાનો વિષય બન્યો અને પિતા માટે મિત્રોમાં શરમનું કારણ. નિરાશ થયેલા પિતાએ ગણેશની સામું જોવાનું પણ બંધ કર્યું.

૯ વર્ષની નાની ઉંમરે તેમણે પોતાની માતાને ખોઈ. મોટી બહેનના લગ્ન થઈ જતાં સાવ એકલા પડવાનું આવ્યું. ગણેશની સ્ત્રીશ હરકતોથી શરમ અનુભવતાં પિતાએ વાતચીત તો ઠીક, સામે આવવાનું જ ટાળવા માંડ્યું. તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશતા ગણેશે છોકરાઓ ગમવા માંડ્યા. એકવાર હાઈસ્કૂલના આચાર્યે પિતાને બોલાવી ગણેશનાં સ્વભાવ અને વર્તણૂક વિશે વાત કરી.

બસ, પિતાનું મન ગણેશ પરથી ઊઠી ગયું. પિતાએ ગણેશને કહ્યું, “તું આખી જિંદગી તાળીઓ પાડતો રસ્તે રઝળતો રહીશ,” જે ખૂબ આઘાતજનક હતું. માતાના અવસાન પછી દાદીના આશરે ખાવાપીવાનું તો મળ્યું પરંતુ પ્રેમ ન જ મળ્યો. ઘરમાં ગુસ્સો અને નારાજગી અને બહાર હંમેશાં ગંદી મજાક-મશ્કરીનો જ ભોગ બનવાનું જ આવ્યું.

જાતનો સ્વીકાર, કુટુંબનો અસ્વીકાર

સમાજની ઉપેક્ષા અને મશ્કરીને અવગણીને ગણેશે સહજતાથી પોતાના સ્વભાવના ઝોકને સ્વીકારી લીધો હતો. એક લગ્નમાં નજીકના એક સગાંએ પૂછ્યું કે મોટા થઈને શું કરવું છે? તેણે સહજતાથી જવાબ આપ્યો કે, “મા બનવું છે.” કુટુંબીજનો આઘાતથી સાંભળી રહ્યાં. લોકોએ મશ્કરી કરતાં કહ્યું કે, “તારે તો પોલીસ બનવાનું છે, મા નહીં. તું બાપ બની શકે, મા કેવી રીતે બની શકે?” પોતે સામાન્યથી કંઈક અલગ છે એવો સતત એને અહેસાસ થતો રહેતો અને દુનિયા જતાવતી કે એ અહેસાસ ખરાબ બાબત છે. ખૂબ ઊંડી મૂંઝવણમાંથી એ પસાર થઈ રહ્યો હતો. ચોરીછૂપી દાદીની સાડીઓ પહેરવી, મૅકઅપ કરવો એને ગમતું.

કૉલેજમાં હાલત વધુ બગડી. પેન્ટ-શર્ટમાં પોતાની જાતને સહન ન કરી શકતાં તેણે કુર્તા પહેરવાનું ચાલુ કર્યું. છેવટે એણે એક નિર્ણય લીધો. અત્યાર સુધી પોતાના સ્વભાવ અને ઇચ્છાઓને કારણે અવઢવમાં રહેલ ગણેશે પોતાની જાતને ગૌરી (એક સ્ત્રી) માનવા માંડી અને હવે પછીની જિંદગી એ ગૌરી તરીકે જ વિતાવશે એવો પાકો નિર્ધાર કર્યો. પિતા કોઈ કાળે એ સહન નહીં કરી શકે એમ વિચારી, હૃદય પર પથ્થર મૂકી એક સવારે ૧૭ વર્ષની ગૌરીએ ઘર છોડ્યું. ફક્ત ૬૦ રૂપિયા એની પાસે હતા. એણે મુંબઈની ટ્રેન પકડી લીધી.

મુંબઈમાં નવી શરૂઆત

મુંબઈમાં ગૌરીની એક મિત્ર હતી જે ગે(પુરુષ સમલૈંગિક)માંથી ટ્રાન્સ સેક્સ-વર્કર બની હતી. તેણે ગૌરીને ૩-૪ દિવસ આશરો આપ્યો. મોટા બાંધાવાળી અને રંગરૂપે આકર્ષક ન લાગતી ગૌરીને ટ્રાન્સ સેક્સ-વર્કર બનાવવાનો વિચાર પડતો મુકાયો. મિત્રે પ્રેમથી ગૌરીને રાખી અને પછી સમલૈંગિક અને ટ્રાન્સજેન્ડર લોકો માટે કામ કરતા એક જૂના ‘હમસફર ટ્રસ્ટ’ સાથે એની મુલાકાત કરાવી.

ગૌરીની વાતચીતની આવડત અને સહેજ રમૂજ સાથે છટાથી બોલવાની શૈલીને કારણે હમસફર ટ્રસ્ટના પ્રચાર-પ્રસારના વિભાગમાં કામ મળ્યું જ્યાં તેના જેવા બીજા લોકો કે જેઓ પોતાની સાચી ઓળખને લઈને મૂંઝાયેલા છે તેમને સાચું માર્ગદર્શન આપી પોતાની ઓળખને સ્વીકારવા તૈયાર કરવાના હતા. આ કામ કરતાં કરતાં તેણે પોતાનું આંતરિક પરિવર્તન પણ પૂર્ણ કર્યું. ગૌરીને એ સમજાયું કે તેને જાતિ પરિવર્તનનું ઓપરેશન કરાવી સ્ત્રી નહોતું બનવું. એક ટ્રાન્સજેન્ડર તરીકે પોતાની ઓળખ તેણે સ્વીકારી લીધી.

સામાજિક ઉપેક્ષા અને મિશન

હમસફર ટ્રસ્ટના કામે ગૌરીને તેના જેવા ખૂબ બધા લોકો સાથે મુલાકાત કરાવી. સમાજથી હડધૂત થતા એ લોકોની લાગણીઓ એમણે જાતે અનુભવી. તેમણે જોયું કે સમાજમાં બધે ફક્ત સ્ત્રી અને પુરુષ જ છે – જાહેર સ્થળોએ, રેલવેમાં, સરકારી ઑફિસોમાં, સિનેમાની લાઈનમાં, સ્કૂલ-કોલેજોમાં, શૌચાલયોમાં, મંદિરોમાં... બધે જ. તેના જેવા ટ્રાન્સજેન્ડરની કોઈ સ્વીકૃતિ કે ઓળખ નથી. એમને એક નાગરિક તરીકે કોઈ હક નથી, કેમ કે ભારતીય સંવિધાને પણ તેમનો સ્વીકાર કર્યો નથી. બધે જ તેમને જાકારો મળે છે. એમને કોઈ નોકરી આપતું નથી. સમાજના હડધૂત થયેલા તેના જેવા ટ્રાન્સજેન્ડર લોકો છેવટે ભીખ માંગીને, ચોરી-ચપાટી કરીને કે દેહવ્યાપાર થકી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. તેને મળી રહેલા લોકોની વાતો ખૂબ હૃદયદ્રાવક અને હચમચાવી નાંખે તેવી હતી.

ગૌરીએ આ બધામાં પોતાનું મિશન જોયું. ઈ.સ.૨૦૦૦માં થોડા મિત્રો સાથે મળીને તેમણે પોતાની સંસ્થા સ્થાપી- ‘સખી ચાર ચૌધી’ ટ્રસ્ટ. ટ્રાન્સજેન્ડર અને સમલૈંગિકતા ધરાવતા લોકોને આશરો અને માનસિક સહાય અપાવવાનું કામ કરવાની સાથે સાથે ગૌરીએ એ લોકો માટેના હકો માટેની લડત પણ ચાલુ કરી. ટ્રાન્સજેન્ડર અને સમલૈંગિકતા ધરાવતા લોકોના સંવિધાનીય હકો માટેના રાષ્ટ્રિય કાયદાકીય સેવા અધિકારી મંડળ (NALSA) વિરુદ્ધ સરકારના કેસમાં તે આગળ પડતી પિટિશનર બની. ઈ.સ.૨૦૧૩માં સુપ્રીમ કોર્ટે આપેલા ટ્રાન્સજેન્ડરની આગવી ઓળખ અંગેના ઐતિહાસિક ચુકાદાના અમલમાં ગૌરી સાવંતે ખૂબ મોટી ભૂમિકા ભજવી.

ટ્રાન્સજેન્ડરમાંથી સ્ત્રીત્વ અને માતૃત્વ તરફ

દેહ વ્યાપાર સાથે સંકળાયેલ લોકો સાથે કામ કરતાં ગૌરી સાવંતનું ટ્રસ્ટ સલામત સેક્સનો પ્રચાર-પ્રસાર અને જાતીય રોગો વિશે જાગૃતિ લાવવાનું કામ પણ કરે છે. ઈ.સ.૨૦૦૮માં એઇડ્સથી પીડાતી એક સેક્સ વર્કરનું મોત થયું. તેને ૫ વર્ષની એક દીકરી હતી, ગાયત્રી. માતાનું મોત થતાં નજીકના લોકોએ દીકરીને કલકત્તાના એક મોટા ફૂટણખાના પર દેહ વ્યાપાર માટે વેચી દેવાનું નક્કી કર્યું. ગૌરીથી આ સહન ન થયું. એક ફૂલ જેવી બાળકીને અંધકારમય જીવનમાં ધકેલાઈ જતી જોવી તેના માટે અસહ્ય બન્યું. એનું માતૃત્વ ઝંખતું સ્ત્રી હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. એણે જિંદગીનો એક મોટો નિર્ણય લીધો, ગાયત્રીને દત્તક લઈ એની મા બનવાનો. એક ટ્રાન્સજેન્ડર કેવી રીતે કોઈની મા બની શકે? એને એવો કોઈ હક છે? – આ બધા વિચારોને બાજુ પર મૂકી તેણે ગાયત્રીને પોતાની પાસે રાખી લીધી અને પ્રેમથી ઉછેરવાનું ચાલુ કર્યું.

નાની ગાયત્રીને લઈને જ્યારે એ બહાર નીકળતી તો આસપાસના લોકો, રસ્તા પર મળતા લોકોની આંખોમાં ઉપહાસ અને ઉપેક્ષાના ભાવો એ જોતી. ઘણાં અપમાનજનક વિશેષણો પણ એને સાંભળવા મળતાં. પણ એ અડગ રહી. ગાયત્રીને નવડાવી, ખવડાવી, તૈયાર કરી સ્કૂલે મોકલવી, એને ગમતું ખાવાનું બનાવવું, એને ભણાવવી, એની નાની નાની કાળજી લેવી... ગૌરીએ મા બનવા તરફ મક્કમ ડગ માંડી દીધાં. નાનપણમાં જોયેલું સ્વપ્ન સાકાર થતું લાગ્યું. ગાયત્રી અનાથ નથી રહી અને હવે એની મા છે તે પાકું કરવા દત્તક લેવાની કાયદાકીય પ્રક્રિયા શરૂ કરી. પણ, એક ટ્રાન્સજેન્ડરને કાયદો બાળકને દત્તક લેવાનો હક નથી આપતો. ગૌરીએ સહેજ પણ નિરાશ થયા વિના ગાયત્રીને એક માની જેમ ઉછેરવાનું ચાલુ રાખ્યું. લોકોએ ખૂબ શંકા-કુશંકાઓ કરી. પણ, મા-બેટીનો એ અનોખો સંબંધ વિકસતો ગયો. ગૌરીએ ગાયત્રીને ખૂબ પ્રેમ આપ્યો અને એની ખરી મા બની. છોકરામાંથી એક સ્ત્રી બનવાની એની યાત્રા ગાયત્રીના સંબંધે પૂર્ણ કરી.

આજે, ૧૯ વર્ષની ગાયત્રી પોતાની મા સાથે કદમ મિલાવીને એની મા જેવા હજારો લોકોને મદદરૂપ થવાનું, એમને સાચી દિશા તરફ લઈ જવાનું કામ કરી રહી છે. માનું સ્વપ્ન ગાયત્રી ડૉક્ટર બને એ છે, પણ ગાયત્રીને વકીલ બની લોકોના હક માટે લડવું છે.

સામાજિક સ્વીકાર

૨૦૧૩માં આવેલા સુપ્રીમ કોર્ટના સમલૈંગિક અને ટ્રાન્સજેન્ડર વ્યક્તિઓને ઓળખ, નાગરિકત્વ અને મતાધિકાર આપતા ઐતિહાસિક ચુકાદામાં ગૌરી સાવંતનો ખૂબ મોટો ફાળો હતો. તેમના કામની નોંધ લઈને ૨૦૧૪ની લોકસભાની ચૂંટણી વખતે મહારાષ્ટ્ર સરકારના ચૂંટણી પંચે ગૌરી સાવંતને એમના જેવા લોકોને મત અપાવવા, લોકશાહીના ભાગ બનાવવા ‘ગુડવિલ ઑર્બિસેડર’ બનાવ્યા. તેમના માટે આ એક બહુમાન હતું, સામાજિક સ્વીકૃતિની મહોર હતી.

[સતત અણગમ, અપમાન અને તિરસ્કાર વચ્ચે પોતાની અલગ અને આગવી ઓળખ ઊભી કરવા ગૌરીએ કેટકેટલી આંતરિક કસોટીઓનો સામનો કર્યો હશે તે એકવાર એમની જગ્યાએ પોતાની જાતને મૂકીને આપણે જોઈએ તો શરીરમાંથી લખલખું પસાર થઈ જાય. ઉપેક્ષા, મશ્કરી અને અસ્વીકારના સતત અનુભવાતા વાતાવરણમાં પોતાની જાતને ટકાવી રાખવી એ જ અત્યંત કપરું હોય ત્યાં પોતાના જેવા હજારો માટે લડવું, ન્યાય મેળવવો અને સ્વીકૃતિ અપાવવી એ અત્યંત મજબૂત મનોબળ માગી લે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ આખા સમાજની શંકા અને વિરોધ વચ્ચે એમણે એક દીકરીની સાચી મા બની એક નવો ચીલો પાડ્યો. ગૌરી સાવંત આપણને શીખવે છે કે પરિવર્તન ત્યારે જ શક્ય બને છે, જ્યારે તમે હૃદય કચડી નાખે તેવા વિરોધની ઉપર ઊઠો છો.]

“તેં મારી પત્નીનો ભોગ લીધો છે. તું મોટો પહાડ છે તો શું થયું?
હું તને તોડીને જ રહીશ.”

એક ઊંડી પીડામાંથી ઊભો થયો દૃઢ નિશ્ચય.

વગર પૈસે અને સત્તાએ, ફક્ત બાવડાના જોરે એક પહાડ ઝૂક્યો.

દશરથ માંઝી

ભારતના માર્કેટિંગ મેન

“તેં મારી પત્નીનો ભોગ લીધો છે. તું મોટો પહાડ છે તો શું ચઢું?
 હું તને તોડીને જ રહીશ.”
 એક ઊંડી પીડામાંથી ઊભો થયો દર નિશ્ચય.
 વગર પૈસે અને સત્તાએ, ફક્ત બાપડાંલા જેરે એક પહાડ ઝૂક્યો.

દશરથ માંઝી
 ભારતના માઉન્ટેન મેન

ધૈર્ય અને

સાતત્યથી પહાડને ઝુકાવનાર દશરથ માંઝી

“દશરથકાકા! ફગુનિયાકાકી પહાડ પરથી પડી ગયા...” , હાંફતા હાંફતા એ છોકરાએ દૂરથી જ બૂમ પાડી. ડાંગરની ક્યારીને છેડે પોતાના બપોરના ભાથાની રાહ જોતા દશરથના પેટમાં ફાળ પડી. પત્ની ફાલ્ગુનીને, જેને દશરથ વહાલથી ‘ફગુનિયા’ કહીને બોલાવતો હતો, આઠમો મહિનો પતવામાં હતો. પહેલા ખોળાના દીકરા પછી દશરથ અને ફગુનિયાને દીકરીની

આશા હતી. પોતાના ગામ નજીકના પહાડની બીજી બાજુ આવેલા વઝીરગંજ તરફ દશરથને ખેતમજૂરીનું નવું કામ મળ્યું હતું. ફુગુનિયા ખુશ હતી અને આજે દશરથ માટે ભાથું અને પાણી લઈને નીકળી હતી.

દશરથ દોડ્યો અને એની પાછળ એના ૨-૩ સાથીદારો દોડ્યા. પહાડના સીધા ચઢાણને એક શ્વાસે ચઢીને એ ખૂબ ઝડપથી પોતાના ગામ ગેહલૌર તરફના ઢોળાવ તરફ પહોંચ્યો. ગેહલૌર તરફથી પણ કેટલાક લોકોને દોડતા આવતા એણે જોયા. પથ્થરની નાની ચટ્ટાન પર એણે ફુગુનિયાને પડેલી જોઈ. ફુગુનિયાનાં કપડાં લોહીથી ખરડાઈ ગયાં હતાં અને પગ પાસેથી લોહીની ધાર જઈ રહી હતી. એના મોઢા પર પણ લોહીની ટસરો દેખાતી હતી. “ફુગુનિયા, ફુગુનિયા” ની બૂમો પાડતો દશરથ એની પાસે પહોંચ્યો અને જોયું તો ફુગુનિયાના શ્વાસ ચાલુ હતા. નજીકની હોસ્પિટલ વઝીરગંજમાં હતી અને જલદી પહોંચવા ફુગુનિયાને ઊંચકીને પહાડને વટાવવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. કપડાની ઝોળીમાં ફુગુનિયાને નાખીને દશરથ અને એના સાથીદારો પહાડના પથ્થરો વચ્ચેથી જેમ તેમ રસ્તો કરતાં કરતાં છેવટે તેઓ વઝીરગંજની હોસ્પિટલે પહોંચ્યા. પરંતુ, ત્યાં સુધીમાં ફુગુનિયાનું ખૂબ લોહી વહી ગયું હતું. હાજર ડૉક્ટરે તેને તરત ઑપરેશન થિએટરમાં લીધી. ૨-૩ કલાકની મહેનત પછી દીકરીને તો બચાવી લેવાઈ, પરંતુ ફુગુનિયા ન બચી. દશરથના દિલ પર જાણે મોટો પહાડ પડ્યો. કેવાં કેવાં સપનાં જોઈને ચાર વર્ષ પહેલાં તેણે ફુગુનિયા સાથે સંસાર માંડ્યો હતો. પ્રેમભર્યાં સુખી જીવનનાં બધાં સપનાં ચૂર ચૂર થઈ ગયાં. દશરથના જીવનમાં જાણે સત્રાટો છવાઈ ગયો.

સમસ્યાનો કારમો અનુભવ

દશરથ માંઝીનો જન્મ ઈ.સ.૧૯૩૪માં બિહારના ગયા જિલ્લાના ખૂબ અંતરિયાળ ગામ ગેહલૌરમાં સમાજના સૌથી નીચલા સ્તરની, ઉંદર મારીને ખાતી ખૂબ જ ગરીબ મુસહર જાતિમાં થયો હતો. તેના પિતા વર્ષોથી જમીનદારોને ત્યાં લગભગ ગુલામીની દશામાં કામ કરતા હતા. પિતાએ જ્યારે ૧૦ વર્ષના દશરથને એ જ જમીનદારોને ત્યાં મજૂરીએ મૂકવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે એણે બળવો પોકાર્યો અને ઘર છોડી ભાગી ગયો. ૧૦ વર્ષ ધનબાદ (નજીકના એક મોટા નગર)માં કોલસાની ખાણોમાં કામ કર્યા બાદ દશરથ ઘરે પાછો આવ્યો. ગામની દશા હજી એમની એમ હતી. આઝાદી પછી પણ જમીનદારોનું શાસન એમ જ હતું અને હજી ગામમાં શાળા કે દવાખાનું તો દૂરની વાત, વીજળી કે પાણી પણ નહોતાં. કાંઈ પણ ખરીદવું હોય તો વઝીરગંજ જવું પડે, ખતરનાક પહાડ ચઢીને એક દિવસમાં અથવા કાચી સડકે (૬૦ કિ.મી.) ગોળ ફરીને ૨ દિવસમાં. પહાડ ચઢવા-ઊતરવામાં કંઈ કેટલાય લોકોએ પોતાનો જીવ ખોયો હતો. જો પહાડ ખોદી સડક બને તો અંતર ૧૫ કિ.મી. થઈ જાય અને ગામલોકોનું જીવન સુધરે. કંઈ કેટલીય મૌખિક રજૂઆતો, એકાદ સર્વે અને ઘણાં બધાં મોટાં મોટાં સરકારી વચનો પછી પણ પરિસ્થિતિ એમની એમ હતી.

નજીકના ગામની ફુગુનિયા સાથે દશરથના લગ્ન બાળપણમાં જ થઈ ગયા હતા. ધનબાદથી પાછો આવ્યો ત્યારે દશરથને ખબર પડી કે બીમારીએ એની માતાનો ભોગ લઈ લીધો છે અને પિતા જેમ તેમ ઘર ચલાવે છે. ઘરમાં સ્ત્રીની જરૂરિયાત જોઈ સસરા પાસે જઈ ફુગુનિયાને વળાવવાની વાત કરી, તો કમાણી વિના દીકરીને કેવી રીતે ખવડાવશો તેવા પ્રશ્નો ઊભા કરી સસરાએ જમાઈને કાઢી મૂક્યો. બંડખોર સ્વભાવનો દશરથ ફુગુનિયાને ભગાડીને લઈ આવ્યો. દશરથ અને ફુગુનિયાનો સંસાર કારમી ગરીબાઈમાં પણ ખૂબ પ્રેમથી ખીલી રહ્યો હતો. દીકરાના જન્મ પછી ખુશી બેવડાઈ હતી અને હવે જ્યારે દીકરીની રાહ જોવાઈ રહી હતી ત્યારે

ફગુનિયાના અકાળ અવસાને દશરથના જીવનમાં વજાઘાત કર્યો.

મિશન મળ્યું

ઈ.સ.૧૯૬૦ના ફગુનિયાના મૃત્યુના એ ગોઝારા દિવસે દશરથ ખૂબ રડ્યો. ડૉક્ટરના શબ્દો એના કાનમાં ગૂંજતા હતા— “થોડું વહેલાં પહોંચ્યા હોત તો કદાચ ફગુનિયા બચી જાત.” પહાડે લીધેલા સેંકડો ભોગમાં આજે ફગુનિયાનું નામ ઉમેરાઈ ગયું હતું. એ રાત્રે પહાડ પાસે જઈ એણે પડકાર આપ્યો કે, “તેં મારી ફગુનિયા લઈ લીધી. હું તને તોડીને જ રહીશ. હું તારા સોંસરવો રસ્તો બનાવીશ. બીજું કોઈ મને મદદ કરે કે ના કરે. હવે પછી કોઈ ફગુનિયા આ રીતે નહીં મરે.” આવેશમાં લીધેલો એ પડકાર છેવટે દશરથ માંઝીના જીવનનું મિશન બની ગયું.

પરંતુ પહાડ તોડવો એ આમ કાંઈ માટીમાં ખાડા ખોદવા જેવું નાનુંસૂનું કામ તો નહોતું ને!

ઉપેક્ષાની શરૂઆત અને મશ્કરી

ફગુનિયાના મૃત્યુના બીજા જ દિવસે સવારે દશરથ કોલસાની ખાણમાં વપરાય એવો મોટો હથોડો અને મોટી છીણી લઈ ઘર બહાર નીકળ્યો ત્યારે નવાઈ પામેલા પિતાએ પૂછ્યું “દશરથ, આ છીણી-હથોડો લઈ ક્યાં ચાલ્યો?” દશરથનો દૃઢ જવાબ આવ્યો, “પહાડ તોડવા.” પિતાને લાગ્યું કે ફગુનિયાના મોતની દશરથ પર ઊંડી અસર પડી છે, એનું ચિત્ત ભમી ગયું છે એટલે એ આવી વિચિત્ર વાત કરે છે. પિતાએ એને વાળવાની કોશિશ કરી જોઈ. પણ કાંઈ કીધા વિના દશરથ નીકળી ગયો. થોડા દિવસમાં એને ભાન આવી જશે એમ વિચારી પિતાએ વાત પડતી મૂકી. બીજા દિવસે પણ એ જ દૃશ્ય. પછી તો રોજનું થયું.

થોડા દિવસોમાં ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. લોકોએ પણ માન્યું કે ફગુનિયાના મૃત્યુના આઘાતની અસર દશરથના મન પર ઊંડી થઈ છે એટલે આમ ગાંડપણ કરે છે. એમ તો કાંઈ પહાડ તોડાતા હશે! થોડા વખતમાં સાન ઠેકાણે આવી જશે એટલે ફરી પાછો એ કામે વળગી જશે.

પણ, એમ ના બન્યું. દશરથ રોજ સવારે ઊઠીને પહાડ તોડવા નીકળી પડતો અને સાંજે થાકીને લોથપોથ થઈને આવતો. દિવસ દરમિયાન એનાં બે સંતાનોને સાચવવાની જવાબદારી છેવટે આડોશ-પાડોશની સ્ત્રીઓએ ઉપાડી લીધી. પરંતુ રાત્રે દશરથ એનાં બન્ને સંતાનોને ખૂબ વહાલ કરતો.

પિતાએ દશરથને સમજાવવાની ખૂબ કોશિશ કરી પરંતુ દશરથ પોતાના નિશ્ચય પર અડગ રહ્યો. ગામ લોકોએ માની લીધું કે દશરથની ડાગળી ચસકી ગઈ છે. ગામમાંથી આવતાં-જતાં લોકોએ તેની મશ્કરી કરવાની શરૂઆત કરી. પણ દશરથ પર એ બધાની કોઈ અસર ના થઈ. એ વધુ અંતર્મુખ થઈ ગયો.

સમય વીતતો ચાલ્યો. એક એક પથ્થરને તોડતા જઈ આગળ વધવાનું કામ મંથર ગતિએ ચાલ્યા કર્યું. ટાઢ, તડકો કે વરસાદ, ગમે તેવો દિવસ હોય, દશરથ પહાડના પથ્થરો પર હથોડા મારતો જ દેખાય. દિવસો મહિનામાં અને મહિના વર્ષોમાં પલટાયા. પહાડ ચઢીને આવતાં-જતાં લોકો દશરથ માંઝીને કાયમ પથ્થર તોડતા જોતા અને મોટાભાગના તેની મશ્કરી કરતા, તો કેટલાક ‘ગાંડા’ માણસની દયા ખાઈ કંઈક ખાવાનું આપીને જતા. લોકો જ્યારે એને પૂછતા કે,

“દશરથભાઈ, કેમ છે?” ત્યારે એમને એક જ જવાબ મળતો, “બધું બરાબર, જબરદસ્ત છે.” રસ્તો થાય તો બધાને ખૂબ ફાયદો થાય એમ સમજતી હોવા છતાં એક પણ વ્યક્તિ દશરથની મદદે નહોતી આવી. પહાડ તોડવો એ બધાને નરી મૂર્ખામી લાગતી હતી. આજુબાજુનાં ગામોમાં અને જિલ્લા કક્ષાએ દશરથના પાગલપણાની વાતો પહોંચી.

મુશ્કેલીઓ ઓર વધી

૫-૬ વર્ષ વીતી ગયાં. ખૂબ ઓછું બોલતા દશરથનું કામ ચાલતું રહ્યું જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ એનો નિશ્ચય વધુ ને વધુ દૃઢ થતો ગયો. હવે એનો નિશ્ચય એક સામાજિક મિશન બન્યું. ગામ, સમાજ કે સરકારને રસ્તો બનાવવાની કાંઈ પડી નથી, મારે જ એ કરવાનું છે, એમ સમજાતાં કામમાં જુસ્સો વધ્યો.

છોકરાંઓ મોટાં થયાં. દશરથનો પ્રેમ એમના માટે એવો ને એવો જ રહ્યો. પરંતુ, દશરથના પિતાની ધીરજ ખૂટી. વારંવાર વાળ્યા છતાં દશરથ હવે આ કામ નહીં છોડે એની ખાતરી થતાં પિતાએ ચીમકી ઉઠ્યારી, “હું કાંઈ આખી જિંદગી તારાં બાળકોને ના ખવડાવું. હવે તું જાણે અને તારાં બાળકો.” પિતાએ બાળકોને દશરથને હવાલે છોડી દીધાં. પોતે તો ગમે તે ખાઈ, ફાટેલાં કપડાં પહેરી ચલાવી લીધું. પણ બાળકોને ખવડાવવું પડશે એમ લાગતાં દશરથે સહર્ષ જવાબદારી સ્વીકારી. દિવસના ૪-૫ કલાક ખેતમજૂરી, વેપારીને સામાન લાવી આપવા જેવાં નાનાંમોટાં કામ કરીને બાળકોનાં ખોરાક અને કપડાંલત્તાની વ્યવસ્થા એણે કરવા માંડી. પોતાના માટે વેપારીને ત્યાંથી શણના કોથળા લાવી તેમાંથી ડગલો બનાવી પહેરવાનું ચાલુ કર્યું જેથી ખર્ચ બચે.

આમને આમ ૧૦-૧૧ વર્ષ નીકળી ગયાં. ૭૦નો દસક શરૂ થયો. દશરથ માંઝીની એકધારી મહેનત હવે દેખાવા લાગી હતી. એવામાં એક વર્ષ દુકાળનું આવ્યું. પાણી અને ઘાસચારાની સખત તંગીએ ગામ લોકોને હિજરત કરવા મજબૂર કર્યા. દશરથનાં બાળકોને લઈને પિતાએ પણ ગામ છોડવાનું નક્કી કર્યું. દશરથ પાસે આવી એને પણ સાથે આવવા વાત કરી. પરંતુ દશરથે ધરાર ના કહી. “હું પહાડ છોડીને ક્યાંય નહીં જાઉં. મારે વચન નિભાવવાનું છે,” તેણે કહ્યું. પિતા બાળકોને લઈને નીકળી ગયા. દશરથે પહાડ પર જ ઝૂંપડી બાંધી રહેવાનું શરૂ કર્યું. એ ઉનાળો ખૂબ આકરો રહ્યો. માથું ફાટે તેવી ગરમી, આકરો તાપ અને ખાવા-પીવા માટે કાંઈ નહીં. વટેમાર્ગુઓ ખૂબ ઓછા થયા અને રોટલીનો એક ટુકડો પણ મળવો મુશ્કેલ થયો. દશરથની શક્તિઓ ક્ષીણ થવા માંડી. વનસ્પતિઓનાં પાંદડાં ચાવીને ગુજારો કરવાના દિવસો આવ્યા. પાણી વિના જીવવું અશક્ય લાગ્યું. જાણે કુદરત પણ તેની કસોટી કરી રહી હતી. દશરથે એની મૂત પત્નીને યાદ કરી, એને આપેલું વચન યાદ કર્યું અને નિશ્ચય દૃઢ કર્યો કે મરી જઈશ, પરંતુ છેલ્લા શ્વાસ સુધી હાર નહીં માનું. એ વસમા દિવસોમાં પત્નીની યાદો જ તેનો મુખ્ય સહારો હતો.

છેવટે કુદરત દશરથની વહારે આવી. એક મોટા પથ્થરને તોડતાં નીચે એક ખાડો મળ્યો, જેમાં પાણી મળ્યું. દશરથે ધન્યતા અનુભવી અને પહાડનો મનોમન આભાર માન્યો. અને પછી એ વર્ષે વરસાદ પણ સારો પડ્યો. પાણીના કૂવા ભરાતાં ગામલોકો પરત ફર્યા. પિતા પણ બાળકો સાથે પાછા ફર્યા. ગામલોકોએ જોયું કે દશરથ હજુ ત્યાં જ લાગેલો છે. ગામવાળાઓને હવે તેના માટે માન ઊપજવું શરૂ થયું. એ ‘પાગલ’ દશરથમાંથી ‘દશરથભાઈ’ અને પછી ‘દશરથબાબા’ થયો.

સરકારી આશા ઠગારી નીવડી

૧૯૭૪-૭૫ની સાલમાં એકવાર તે સમયના દેશના વડાપ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધીએ વઝીરગંજ વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. કોઈએ દશરથબાબાને સલાહ આપી કે વડાપ્રધાનને મળી આવો અને રસ્તા માટે સરકારી ગ્રાન્ટની માગણી કરી જુઓ. જો મળી જાય તો તમારું કામ ખૂબ ઓછું થઈ જાય અને રસ્તો ઝડપથી બની જાય. મોટી સભામાં દશરથબાબા વડાપ્રધાનને મળ્યા. વડાપ્રધાને દશરથબાબાને ‘ભારતના માઉન્ટનમૅન’નું બિરુદ આપ્યું અને ગ્રાન્ટનું વચન આપ્યું. સ્થાનિક સમાચારપત્રમાં નામ છપાયું. આ ખબરે ગામલોકોનાં મન પર સારી અસર કરી અને હવે એમને પણ લાગવા માંડ્યું કે દશરથબાબા રસ્તો બનાવીને જ રહેશે.

થોડા સમય પછી જમીનદારની મદદ લઈ તેઓએ ગ્રાન્ટ માટે અરજી કરી. થોડા મહિનાઓ પછી ગ્રાન્ટનું શું થયું એ જાણવા સરકારી દફતરે તપાસ કરી તો ખબર પડી કે ગ્રાન્ટ આવી હતી અને જમીનદાર અને સ્થાનિક ધારાસભ્યની મિલીભગતે પૈસા ચાંઉ કરી લીધા છે. દશરથબાબાએ જમીનદાર સાથે મોટો ઝઘડો કર્યો અને એની ફરિયાદ કરવાનું નક્કી કર્યું. સ્થાનિક સ્તરે કોઈ નહીં સાંભળે એવું લાગતાં દિલ્હી જઈ વડાપ્રધાનને મળવાનું નક્કી કર્યું. રેલવેની ટિકિટના પૈસા ન હોવાથી રેલવેના પાટે પાટે ચાલી નીકળ્યા. ૧૦૦૦ કિ.મી.ની સફર પગપાળા કરી દિલ્હી પહોંચ્યા. એ સમયે દેશમાં કટોકટી લાગેલી હતી. કામચલાઉ વડાપ્રધાનને મળવું ખૂબ મુશ્કેલ જ નહીં, અશક્ય હતું. પોલીસે તેમને ધક્કા મારી કાઢી મૂક્યા અને બિહારની ટ્રેનમાં બેસાડી દીધા. સરકારી તંત્રનો માઠો અનુભવ થયો અને ઘોર નિરાશા સાંપડી.

અંતે પહાડ ઝૂક્યો

સરકારી તંત્રના સંવેદનહીન વર્તને દશરથબાબાને થોડા સમય માટે વિચલિત કરી મૂક્યા. શા માટે આ કરવાનું? કોના માટે? પ્રશ્નોની વણઝારમાં મન ઢીલું પડતું લાગ્યું. પરંતુ ફગુનિયાના મૃત્યુની યાદ અને એને આપેલા વચનની યાદે નિશ્ચય પાછો દૃઢ થયો. ૧૯૬૦માં શરૂ કરેલા કામને બે દાયકા વીતી ગયા હતા. મોટા થયેલાં સંતાનો અને ગામલોકોનો સહારો એમને મળી રહ્યો હતો. ખાસ્સા પથ્થરો તૂટતાં રસ્તાની ઝાંખી મળી રહી હતી. અને સફળતા હાથવેંત હતી. છેવટે ૧૯૮૨માં એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. છેલ્લા એક મોટા પથ્થરને હટાવી શકાય તો રસ્તો ખુલ્લો થાય એમ હતું. એમણે ગામ લોકોને ભેગા કર્યા. પથ્થરને હટાવતા જ રસ્તો ખુલ્લો થયો અને લોકોમાં ઈર્ષ વ્યાપી ગયો. મિશન પૂરું થયું. અંતે, પહાડ ઝૂક્યો. સ્થાનિક લોકોએ દશરથબાબાને વધાવી લીધા.

૨૨ વર્ષની સખત મહેનતને અંતે દશરથ માંઝીએ ૩૬૦ ફૂટ લાંબો, ૩૦ ફૂટ પહોળો અને ૨૫ ફૂટ ઊંડો રસ્તો પહાડ તોડીને બનાવ્યો હતો; ફક્ત છીણી અને હથોડાની મદદથી પોતાનાં

બાવડાંના જોરે અને એકલે હાથે! તેમણે ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ અમર કરી દીધું. સાબિત કરી દીધું કે માણસ એકવાર નિશ્ચય કરે પછી એ પોતાના હાથ વડે પહાડને પણ તોડી શકે છે.

હવે, ગેહલૌરથી વઝીરગંજનું અંતર ૬૦ કિ.મી.માંથી ૧૫ કિ.મી. થઈ ગયું. અખબારોમાં દશરથબાબાની વિજયગાથાના સમાચાર જોરશોરથી છપાયા. તેમને મળેલું માઉન્ટનમૅનનું બિરુદ સાચું સાબિત થયું.

૧૯૮૩ પછી દશરથબાબાએ પહાડનો એ રસ્તો પાકી સડક બને તે માટે સરકારી તંત્ર સાથે ખાસ્સી માથાકૂટ કરી પરંતુ કોઈ ને કોઈ કારણોસર એ રસ્તો પાકી સડક ના બની શક્યો. ૨૦૦૭માં કૅન્સરથી પીડાતાં દશરથબાબાએ દિલ્હીની ઍઈમ્સ હોસ્પિટલમાં શ્વાસ છોડ્યો.

દશરથ માંઝીના અવસાન પછી જાગેલી સરકારે બે જ વર્ષમાં એ સડકને પાકી બનાવી અને એને નામ આપ્યું— ‘દશરથ માંઝી માર્ગ’. સરકારે એમની યાદમાં ટપાલ ટિકિટ બહાર પાડી. બિહાર સરકારે તેમનું નામ ‘પદ્મભૂષણ’ માટે પણ આગળ કર્યું હતું.

[દશરથ માંઝી એટલે એક એવો સામાન્ય માણસ, કે જેની પાસે નથી પૈસા, સત્તા કે લોકોનો ટેકો. એની પાસે હતાં પોતાની મૂત પત્નીને આપેલું વચન અને દૃઢ નિશ્ચય. જે ભગીરથ કાર્ય એમણે ઉપાડ્યું પરિસ્થિતિને જે પ્રતિભાવ એમણે આપ્યો તે અભૂતપૂર્વ હતો, લોકો માટે એ નર્યું ગાંડપણ જ હતું. પોતે આપેલા વચનને પૂરું કરવાની તીવ્ર લાગણીએ એમને લોકોની ઉપેક્ષા અને કુટુંબીજનોના વિરોધ વચ્ચે ટકાવ્યા. કુદરતે પણ ખૂબ આકરી કસોટીઓ કરી અને છેવટે કુદરતની જ મહેરબાની પામ્યા. ૨૨ વર્ષ સુધી સાવ નિરસ લાગતા, શરીર અને મન ભાંગી નાખતા કામમાં સતત એકધારું મંડ્યા રહેવું અને હાર ના માનવી એ એમની આંતરિક તાકાત બતાવે છે. એક માણસ ધારે તો શું ના કરી શકે.]

“લોકો ભલે કહેતા હોય કે આંતરિક સૌંદર્ય અને સખત મહેનત જ અગત્યનાં છે. પરંતુ ખૂબ ઓછા લોકો શારીરિક સૌંદર્યથી ઉપર ઊઠે છે. મારી લડાઈ જ રવીકારની છે. હું ભોગ બની રડનાર નથી.”

લક્ષ્મી અગરવાલ

એસિડ હુમલામાંથી બચનાર, સામાજિક કાર્યકર્તા

અસિડ હુમલાને વળતો જવાબ લક્ષ્મી અગરવાલ

સાવ સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મેલી ૧૫ વર્ષની લક્ષ્મીનાં સ્વપ્નો ઊંચાં હતાં. એને તો સંગીત શીખવું હતું, ગાયક બનવું હતું. કથક નૃત્ય પણ શીખવું હતું. નવી દિલ્હીના તુઘલક રોડ વિસ્તારમાં તેનું કુટુંબ રહેતું હતું. છૂટક રસોઈ કરીને પોતાનાં બે સંતાનોનો ઉછેર અને ઘર ખર્ચ નીકળે એટલું માંડ કમાતા તેના પિતા પાસે દીકરીને ભણાવવાના પૈસા પણ નહોતા. એટલે લક્ષ્મીએ ભણવાનું છોડી નાનીમોટી નોકરી કરવા માંડી હતી, જેથી તે પોતાના સંગીતના ક્લાસની ફી ભરી શકે.

લક્ષ્મી ખુશ હતી કે તેને એક બુક અને સ્ટેશનરીની દુકાનમાં નોકરી મળી હતી. પરંતુ, કેટલાક દિવસોથી એક બાબત એને સતાવ્યા કરતી હતી. પોતાના જ વિસ્તારમાં રહેતો ગુડ્ડુ એટલે કે નઈમ એની સાથે દોસ્તી વધારવા દબાણ કરી રહ્યો હતો. ગુડ્ડુ અને એની બહેનને લક્ષ્મી નાનપણથી ઓળખતી હતી. પરંતુ, ગુડ્ડુ એનાથી ખાસ્સો મોટો (૩૨ વર્ષનો) હતો અને લક્ષ્મીનો એની સાથે દોસ્તી કરવાનો કોઈ ઇરાદો નહોતો. રખડી ખાતાં ગુડ્ડુને લક્ષ્મી માટે એકતરફી પ્રેમ થઈ ગયો હતો. જ્યારે લક્ષ્મીનું ધ્યાન ફક્ત તેની સંગીતની સાધના પર હતું. એને બીજી કોઈ બાબતમાં રસ નહોતો. ગુડ્ડુનું દબાણ સતત વધી રહ્યું હતું. તે મમ્મી-પપ્પાને પણ કહી શકતી નહોતી કેમ કે જો એમ કરે તો તેનું બહાર આવવા-જવાનું, નોકરી અને સંગીત ક્લાસ – બધું બંધ થઈ જાય.

એ ગોઝારો દિવસ જેણે જિંદગી બદલી નાંખી

એપ્રિલ ૨૦૦૫ના એ દિવસે સવારથી લક્ષ્મીના દિલમાં એક ફફડાટ હતો. અઠવાડિયા પહેલાં આવેલા ગુડ્ડુના ફોન-કૉલે એની ઊંઘ ઉડાડી દીધી હતી. ફોનમાં ગુડ્ડુએ લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો અને એને લક્ષ્મીનો જવાબ હકારમાં જ જોઈતો હતો. લક્ષ્મી ગભરાઈ ગઈ હતી પરંતુ બે દિવસ પહેલાં આવેલા ગુડ્ડુના છેલ્લા ફોન-કૉલમાં એણે સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી હતી. ગુડ્ડુએ ગુસ્સામાં આવી લક્ષ્મીને ખૂબ ધમકીઓ આપી હતી અને કહ્યું હતું કે ના પાડવાનું પરિણામ સારું નહીં આવે. ઇંછેડાયેલા ગુડ્ડુએ લક્ષ્મીને પાઠ ભણાવવાનું નક્કી કર્યું હતું.

એ સવારે જ્યારે લક્ષ્મી બસ-સ્ટૅન્ડ તરફ જઈ જ રહી હતી ત્યાં પાછળથી ગુડ્ડુ અને એના નાના ભાઈની મિત્ર રાખી મોટરસાઇકલ પર આવ્યાં. મોટરસાઇકલ મૂકી બન્ને ઝડપથી લક્ષ્મી તરફ ધસ્યાં. ગુડ્ડુના હાથમાં અસિડની બોટલ હતી. લક્ષ્મી કાંઈ સમજે એ પહેલાં જ રાખીએ એને ધક્કો મારી રોડ પર પાડી દીધી. હજી તો એ કાંઈ વિચાર કરે એ પહેલાં તેના મોઢા પર બોટલનું પ્રવાહી રેડાયું. થોડી જ સેકન્ડમાં લક્ષ્મી જોરથી ચીસ પાડી ઊઠી. જલદ અસિડ એના ચહેરાને બાળી રહ્યો હતો. એને લાગ્યું કે કોઈએ એના ચહેરા પર આગ લગાડી છે. ગુડ્ડુ અને રાખી તરત નાસી છૂટ્યા. લક્ષ્મી જોરથી ચીસો પાડીને મદદ માગવા લાગી પણ શરૂઆતમાં કોઈ નજીક ના આવ્યું. એની આંખો સામે અંધારાં આવી ગયાં અને એ બેભાન થઈ ગઈ. થોડીવારે ભાન આવ્યું તો એણે ફરી ચીસો પાડી. એક ટૅક્સી ડ્રાઇવર પાણીનો બોટલ લઈ દોડતો આવ્યો અને એણે લક્ષ્મીના મોં પર પાણી રેડ્યું. એ ભલા ટૅક્સી ડ્રાઇવરે લક્ષ્મીને ઊંચકીને પોતાની ટૅક્સીમાં લીધી અને તરત હોસ્પિટલ તરફ ટૅક્સી મારી મૂકી.

હોસ્પિટલના ઇમર્જન્સી રૂમમાં તેના પર ૨૦ જેટલી ડોલ ઠંડું પાણી રેડવામાં આવ્યું ત્યારે લક્ષ્મીએ અનુભવ્યું કે તેના ચહેરાની ચામડી ઓગળીને નીચે ઢગલો થઈ રહી છે. તાત્કાલિક મળેલી સારવારે લક્ષ્મીને બચાવી તો લીધી પરંતુ ઍસિડે તેનો આખો ચહેરો બગાડી મૂક્યો હતો, કાયમ માટે. તેનું સંગીત, નૃત્ય અને ઊંચાં સ્વપ્નો જાણે ઍસિડમાં ઓગળી વહી ગયાં.

ભયાનક વાસ્તવિકતાનો સામનો

બે મોટાં ઑપરેશન અને અઠવાડિયાઓની સારવાર પછી પણ હજી લક્ષ્મીને અંદાજ નહોતો આવી રહ્યો કે તેની સાથે શું થઈ ગયું અને અત્યારે શું થઈ રહ્યું છે. એ હજી આઘાતમાંથી બહાર આવી નહોતી. અઢી મહિના સુધી ના તો એણે એનો ચહેરો અરીસામાં જોયો કે ના એના ચહેરાને સ્પર્શ કર્યો. અને પછી જ્યારે એણે પોતાનો ચહેરો અરીસામાં જોયો ત્યારે એનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. સાથે જ શરૂઆત થઈ એક પીડાદાયક માનસિક સંઘર્ષની.

ઘરે આવેલી લક્ષ્મીને આડોશી-પાડોશીએ મહેણાં-ટોણાં મારવાં ચાલુ કર્યું. “એની સાથે જ કેમ આવું બન્યું? એનો જ વાંક હશે.” “એણે જ ચક્કર ચલાવ્યું હશે. હવે ભોગવે.” “આવું કદરૂપું મોઢું લઈને કેવી રીતે જીવશે? એના કરતાં તો મરી જાય તો સારું.” “એણે તો કુટુંબના નામ પર મેશ ચોપડી.” “હવે આને કોણ પરણશે? આખી જિંદગી મા-બાપ માટે બોજ બનીને રહેશે.” લોકોએ કુટુંબને પણ અપમાનિત કરવામાં કોઈ કસર ના છોડી. “છોકરીઓને માથે ચઢાવો એટલે આવું જ થાય.” લક્ષ્મી અને ઘરના સભ્યો માટે બહાર નીકળવું પણ મુશ્કેલ બન્યું. સૌથી વધારે આઘાતજનક તો એ હતું કે ગુડ્ડ થોડા જ મહિનાની જેલ પછી જામીન પર છૂટી ગયો હતો અને પૂરી આઝાદીથી ફરતો હતો. ખૂબ હતાશામાં સરી પડેલી લક્ષ્મીએ આત્મહત્યા સુદ્ધાંનો વિચાર કરી લીધો. આવા કપરા કાળમાં પિતાએ એને સધિયારો આપ્યો, માનસિક રીતે ભાંગી પડતી અટકાવી અને સંજોગો સામે લડવાનું શીખવ્યું.

ન્યાયની લડાઈ

કુટુંબના ટેકાને કારણે લક્ષ્મીમાં લડવાની તકાત આવી. “મારી સાથે જે થયું તે બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે નહીં થવા દઉં” – નિર્ધારિત દૃઢ થયો. કોઈ મિત્રની સલાહ લઈને ૨૦૦૬માં લક્ષ્મીએ માનવ અધિકારો માટે લડતી યુવા વકીલ અપર્ણા ભાટનો સંપર્ક કર્યો. અપર્ણા ભાટે લક્ષ્મીનો કેસ હાથમાં લીધો અને સાથે સાથે ખુલ્લેઆમ મળતા ઍસિડના વેચાણ પર રોક મૂકવા લક્ષ્મી તરફથી એક પી.આઇ.એલ. (પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લિટિગેશન) પણ દાખલ કરી જેની લડત એક પછી એક જુદા જુદા પક્ષોની બનેલી સરકાર સામે ૧૧ વર્ષ ચાલી.

કેસ હાથમાં લીધો ત્યારે ગુડ્ડ (ઉર્ફે નઈમ) જામીન પર છૂટી આરામથી ફરતો હતો, જે અપર્ણા માટે અસહ્ય હતું. ૪ વર્ષ ચાલેલા કેસમાં છેવટે ગુડ્ડ અને રાખીને આજીવન કેદની સજા મળી. પરંતુ એ ચાર વર્ષોમાં સમાજ તરફથી લક્ષ્મીને જે સહન કરવું પડ્યું તે ખૂબ જ પીડાદાયક હતું. બળેલી ચામડીના ઘાથી પણ વધુ દર્દનાક – સતત મોં સંતાડીને કોર્ટમાં આવવું, જાણે ગુનેગાર પોતે હોય તેમ લોકોની નજરથી બચતાં રહેવું, લોકોના આણગમા ભરેલા ચહેરાઓને સહન કરવા, અપમાનજનક શબ્દોનો પીઠ પાછળ મારો, અછૂત જેવો વ્યવહાર અને કેટલાંય મહેણાં-ટોણાં...

લક્ષ્મીની પી.આઇ.એલ.ને કારણે ઍસિડ હુમલાના ભોગ બનેલ વ્યક્તિઓ માટે કાયદાઓમાં નવી જોગવાઈઓ થઈ, ગુનાની ગંભીરતાની નોંધ લેવાઈ, આરોપીઓ માટે કડક

સજા નક્કી થઈ અને ભોગ બનનારને સારવારમાં અને અન્ય આર્થિક સહાય ઉપલબ્ધ થઈ. લક્ષ્મીની ન્યાયિક લડત તેના જેવી હજારો બહેનો માટે આશાનું કિરણ બની.

આંતરિક કસોટીઓ અને વિજય

ન્યાયની લડાઈ સાથે એક બીજી લડાઈ લક્ષ્મી માટે ખૂબ અગત્યની બની રહી. પોતાની જાત સાથેની લડાઈ. ઍસિડથી બળેલા અને કુરૂપ થયેલા પોતાના ચહેરાને અને પોતાની જાતને સ્વીકારવાની લડાઈ. ઍસિડ હુમલાના ૮૦-૮૫ દિવસ પછી જ્યારે પહેલીવાર લક્ષ્મીએ પોતાનો ચહેરો અરીસામાં જોયો ત્યારે એ ભાંગી પડી. એ પોતાને જ સ્વીકારી શકી નહીં. જે ચહેરો એની આગવી ઓળખ હતો તે રહ્યો નહોતો. કોઈ બિહામણો ચહેરો અરીસામાં દેખાતો હતો. સમાજ સામે તો હજી એનો બળેલો ચહેરો આવ્યો જ નહોતો. સમાજના સ્વીકારની વાત તો હજી દૂર હતી. કેવી રીતે સમાજને પોતાનું મોં બતાવી શકશે? મહિનાઓ સુધી એ ઘરની બહાર નીકળી નહીં અને પછી કોર્ટમાં ના છૂટકે જવું પડે ત્યારે દુપટ્ટા વડે મોં સંપૂર્ણ ઢાંકીને જ જતી, રખે ને કોઈ જોઈ જાય!

કોર્ટ કેસ દરમિયાન એક સમયે જ્યારે ઍસિડ હુમલાનો ભોગ બનનારને કેવી પીડા મળે છે તે બતાવવા પોતાના વકીલે લક્ષ્મીને પોતાનો ચહેરો ખુલ્લો કરવા કહ્યું ત્યારે તે ખૂબ રડી પાણી છેવટે હિંમત બતાવીને પહેલીવાર મોં પરથી દુપટ્ટો હટાવ્યો. લોકોના આઘાત, અણગમા અને દયામિશ્રિત ભાવો જોઈ એને ખૂબ દુઃખ થયું. પણ, એની હિંમત ખૂલી.

કેસ જીત્યા પછી દુનિયાનો સામનો કરવાની હિંમત ઓર વધી. એણે નક્કી કર્યું કે પોતાની જાતને ગુમનામીમાં સબડવા નહીં દે. નંશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઓપન સ્કૂલિંગમાં જોડાઈ બ્યૂટિફિકેશન અને સીવાણકામનો કોર્સ ચાલુ કર્યો. એક દિવસ એણે વિચાર કર્યો કે, હું જ મારા ચહેરાને શરમની મારી ઢાંકીને ફરીશ તો આ કોર્સનો શો ઉપયોગ? મારે મારા ચહેરાને કારણે શરમાવાની કોઈ જરૂર નથી. તે દિવસે એણે દુપટ્ટો ફગાવી દીધો. પોતાના મહોલ્લાના લોકોના અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટની એની સહિયરોના વિરોધ અને અણગમાનો એણે દૃઢતાથી સામનો કર્યો, જેમાં ઇન્સ્ટિટ્યૂટના શિક્ષકોએ એને ખૂબ મદદ કરી.

પગભર થવા ૨૦ વર્ષની લક્ષ્મીએ જ્યારે નોકરીની તપાસ કરવા માંડી ત્યારે લોકોએ એની હિંમતને ચોક્કસ વધાવી પરંતુ કામ આપવાની વાત આવી ત્યારે મોટાભાગના લોકોએ જુદાંજુદાં બહાનાં હેઠળ ના પાડી. ‘બળેલા ચહેરાવાળી’ લક્ષ્મીને કામે રાખતાં લોકો ખચકાતા હતા. એમને ગ્રાહકો ખોવાનો ડર હતો. એ દરેક વખતે લક્ષ્મી નિરાશ થતી પરંતુ પોતાના જેવી બીજી બહેનોનો વિચાર કરી, ગુસ્સાથી દાંત ભીસી તે ફરી મંડી પડતી.

સમાજ સામે જીત

૨૦૧૩માં તેણે કરેલી પી.આઈ.એલ.ના સંદર્ભે સુપ્રીમ કોર્ટનો ઐતિહાસિક ચુકાદો આવ્યો. ઍસિડ હુમલાને લઈને કાયદાઓમાં સુધારા અને ઉમેરા થયા. ખુલ્લેઆમ વેચાતા ઍસિડના વેચાણ પર રોક લાગી. લક્ષ્મીની હિંમતના સમાજે વખાણ કર્યા. સામાજિક સંસ્થાઓએ એને બોલાવી બહુમાન કર્યું.

પોતાના જેવી ઍસિડ હુમલાનો ભોગ બનેલી બીજી બહેનોની કે જેમને ન્યાય પણ નથી મળ્યો, જેમને મા-બાપનો પણ ટેકો નથી અને જેમને સમાજે એક ખૂણામાં ધકેલી દીધી છે તેમની વ્યથા જોઈ લક્ષ્મીને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો. એવી બધી બહેનોને મદદ કરવા તેણે થોડા મિત્રો સાથે મળી ‘છાંવ ફાઉન્ડેશન’ની સ્થાપના કરી. તેના કામને ફક્ત ભારત દેશમાં જ નહીં પરંતુ અન્ય દેશમાં પણ પ્રશંસા મળી. ૨૦૧૪માં જ્યારે તે અમેરિકાના પ્રવાસે હતી ત્યારે તત્કાલીન પ્રમુખ બરાક ઓબામાના પત્ની મિશેલ ઓબામાના હાથે ‘ઇન્ટરનેશનલ વુમન ઓફ કરેજ ઍવોર્ડ’ મળ્યો. ત્યાર પછી લક્ષ્મીએ પાછું વળીને જોયું નથી. ઍસિડ હુમલાનો ભોગ બનેલી બહેનોના હક્કો માટે ઝુંબેશ ઉપાડી, ટી.વી. શો કર્યા, અને ‘સ્ટોપ સેલ ઍસિડ’ ઝુંબેશની પ્રણેતા બની.

૨૦૧૯માં ભારતના મહિલા અને બાળવિકાસ મંત્રાલય, શુદ્ધ પાણી અને સ્વચ્છતા મંત્રાલય તથા યુનિસેફ તરફથી ‘ઇન્ટરનેશનલ વિમેન એમ્પાવરમેન્ટ ઍવોર્ડ’ મળ્યો.

આજે, લક્ષ્મીનો ચહેરો દુનિયાભરની સ્ત્રીઓ માટે હિંમત અને સાહસનો પર્યાય બની રહ્યો છે.

[લક્ષ્મી માટે બિહારાણા-કદરૂપા ચહેરા સાથે સમાજનો સામનો કરવો સૌથી અઘરું હતું. આત્મહત્યા કરી લેવી કે ચહેરો છુપાવતાં ગુમનામીમાં આખી જિંદગી કાઢવી એ સહેલું હતું. પરિસ્થિતિ સામે ઝૂકી જવાને બદલે સમાજનાં અણગમા, દયા, ઉપેક્ષા અને વિરોધની સામે એ દૃઢતાની ઊભી થઈ. સમાજની દૃષ્ટિને બદલવા ખૂબ હિંમતથી લડી, મોં છુપાવવાને બદલે મોં ઊંચું રાખી જીવતાં શીખી. અને એમાં જ પોતાના જીવનનું મિશન જોયું. આજે લક્ષ્મી એના જેવી સેંકડો છોકરીઓ માટે રોલ મોડેલ બની છે.]

“દુનિયામાંથી એક દિવસ જાતિય શોષણ અને એની ગુલામી દૂર થશે, મારું એ સ્વપ્ન છે. છેલ્લાં શ્વાસ સુધી હું લડતી રહીશ. આપણે સૌ અને આખો સમાજ ભેગા થઈને આ કરી જ શકીએ છીએ.”

ડૉ. સુનિતા કિશ્ન

જાતિય શોષણ અને દેહ વ્યાપાર સામે કામ કરતાં
સામાજિક કાર્યકર્તા

સ્ત્રી અને બાળકોના જાતિય શોષણ સામે મોટી જંગ
સુનિતા કિશ્ન

ઈ.સ.૧૯૭૨માં બેંગલોરના નીચલા મધ્યમ વર્ગના એક મલયાલી કુટુંબમાં જન્મેલાં સુનિતા કિશ્નનને નાનપણથી જ ગરીબો અને પછાત વર્ગના લોકોની સેવા પ્રત્યેનો ઝોક હતો. લોકો તેને ‘મધર ટેરેસા’ કહેતાં. પિતાની નોકરીને કારણે દેશભરમાં ફરેલી નાનકડી સુનિતા ખૂબ સરળતાથી બીજા સાથે ભળી જતી. આઠ વર્ષની હતી ત્યારથી તે બીજાને મદદ કરવા લાગી હતી. તેણે પોતાના વિસ્તારનાં વિકલાંગ બાળકોને ભેગા કરી, ભણાવવાનું અને નૃત્ય ચાલુ કર્યું. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારમાં ગરીબ બાળકો માટે એણે એક શાળા ચાલુ કરી. તેણે ૧૫ વર્ષની ઉંમરે કોઈ કારણોસર નિયમિત શાળામાં ના જઈ શક્યાં હોય પરંતુ અક્ષરજ્ઞાન લેવા માગતાં હોય તેવાં દલિત વર્ગનાં યુવાનો-બહેનો માટે ખાસ વર્ગો લેવાનું ચાલુ કર્યું. એવામાં જ એક દિવસે એવી ઘટના ઘટી ગઈ જેણે સુનિતાનું જીવન બદલી નાખ્યું.

કારમો ઘા

દલિત બહેનો અને યુવાનો માટે ચાલુ કરેલા વર્ગો એમના સમાજના પુરુષ વર્ગને ખટક્યા. સાડા ચાર ફૂટની નાનકડી એક છોકરી એમના સમાજનાં રીત-રિવાજોમાં દખલ કરી રહી હતી. એ શિક્ષણ પુરુષોને એમની સત્તા સામે પડકાર જેવું લાગતાં એમણે વર્ગો બંધ કરાવવાની કોશિશ કરી. પણ, સુનિતા મક્કમ રહી. કેટલાક પુરુષોને એ સહેજ પણ ના ગમ્યું અને એમણે સુનિતાને મોટો પાઠ ભણાવવાનું નક્કી કર્યું.

૧૫ વર્ષની સુનિતા એક દિવસ પોતાનો વર્ગ પતાવી ઘરે પાછી જઈ રહી હતી ત્યારે ૮ પુરુષોએ એનો પીછો કરી એકાંત જગ્યાએ એને ઘેરી લીધી. એને ખૂબ માર મારવામાં આવ્યો. (જેની કેટલીક અસર આજ સુધી સુનિતા ભોગવી રહી છે.) માર મારીને ના ધરાતાં એ પુરુષો એને એક અવાવરું જગ્યાએ લઈ ગયા અને એની પર સામૂહિક બળાત્કાર કર્યો. સુનિતા માટે એ કારમો ઘા હતો.

શારીરિક ઘાને તો હોસ્પિટલે અને સારવારે ઠીક કર્યા. પરંતુ, સમાજના લોકો તરફથી જે મળ્યું તે વધુ પીડા આપનારું હતું. સુનિતા તરફ જોવાની સમાજની દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ. ગુનો જાણે સુનિતાએ કર્યો હોય તેમ ઊતરતી નજરે એને જોવાતી. ઘરની બહાર નીકળવું મુશ્કેલ થઈ ગયું. “અરેરે... કેટલું ખરાબ થયું! આ છોકરીનું તો જીવન બરબાદ થઈ ગયું.” “એના કરતાં તો મારી નાંખી હોત તો સારું થાત.” “એણે ત્યાં જવાની જરૂર જ શું હતી?” “મધર ટેરેસા બનતી હતી ને, હવે ભોગવે.” “મા-બાપ છોકરીઓને છૂટ આપશે તો આવું જ થશે.” ભાગ્યે જ કોઈએ બળાત્કારીઓ સામે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. સુનિતાની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ બંધ થઈ ગઈ. જેમનાં ઘરે રોજ આવન-જાવન રહેતી તેઓએ સુનિતાને બોલાવવાનું બંધ કરી દીધું. જે ઘટનાને એ ભૂલવા માગતી હતી, લોકોએ કોઈ ને કોઈ રીતે તે સતત યાદ અપાવ્યા જ કરી. બળાત્કારનો ભોગ બનનાર હવે સમાજની અસંવેદનશીલતા અને ઉપેક્ષાનો ભોગ બની રહી હતી.

આક્રોશને મળી દિશા

બચપણની શારીરિક તકલીફો અને પોતાની ઓછી ઊંચાઈને કારણે સુનિતા શાળામાં હંમેશાં મશ્કરીનો ભોગ બનતી. આવા દરેક પ્રસંગે દુઃખી થવાને બદલે એણે હંમેશાં પોતાની શક્તિઓ પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. પોતાનું વક્તૃત્વ અને નબળાને મદદ કરવાની ભાવના. બળાત્કારનો ભોગ બન્યા પછી જ્યારે સમાજ એના પર થૂ થૂ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ગુનાહિત લાગણીઓ તથા દુઃખ અને હતાશાની લાગણીઓને બદલે એનામાં ગુસ્સો જન્મ્યો. “શા માટે

મારે હડધૂત થવાનું? ગુનો મેં કર્યો છે કે પેલા બળાત્કારીઓએ? એમને સજા આપવાની જગ્યાએ લોકો મને ગુનેગાર કેમ ઠેરવે છે? કેમ સ્ત્રીએ જ ભોગવવાનું? પુરુષો કેમ છટકી જાય? કેમ સ્ત્રીઓને આટલો બધો અન્યાય?” જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો, પોતાનાં માતા-પિતાને દુઃખી થતાં જોયાં તેમ તેમ તેનો ગુસ્સો આક્રોશમાં પલટાતો ગયો.

દાંત ભીંસીને એણે ભણવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. બેંગલોરની સેન્ટ જોસેફ કૉલેજમાંથી એન્વારમેન્ટલ સાયન્સનો કોર્સ પૂરો કર્યો અને ડિગ્રી લીધી. પણ તેનું મન હવે બીજે લાગ્યું હતું. આપણા દેશમાં બળાત્કારનો ભોગ બનનારી સ્ત્રીઓની શું હાલત થાય છે? તેમની સાથે શું વ્યવહાર થાય છે? શું બધાને ન્યાય મળે છે? – જેમ જેમ હકીકત ઉજાગર થતી ગઈ તેમ તેમ એનું સંશોધન વધતું ચાલ્યું. એણે મેંગલોરની રોશની નિલયા કૉલેજથી સોશિયલ વર્કમાં માસ્ટર્સ કરવાનું ચાલુ કર્યું. એણે ચિકિત્સા અને માનસિક રોગો (Medical & Psychiatric) વિષયમાં માસ્ટર્સ ડિગ્રી લીધી અને પછી એ જ વિષય પર પીએચ.ડી. કર્યું (જે આગળ એના જીવનના મિશનમાં ખૂબ ઉપયોગી થવાનું હતું).

જીવનનું મિશન અને મોટા પડકારો

સુનિતા જેમ જેમ સ્ત્રીઓ પર થતા અત્યાચારો અને ખાસ કરીને જાતીય અત્યાચારો વિશે ઊંડે ઊતરતી ગઈ તેમ તેમ એની સ્ત્રીઓ માટે કામ કરવાની ઇચ્છા દૃઢ થતી ગઈ. એણે હૈદરાબાદની એક સામાજિક સંસ્થાના બહેનોના વિભાગમાં સંયોજક તરીકે કામ કરવાનું ચાલુ કર્યું. એણે જોયું કે સ્ત્રીઓ પર થતા અત્યાચારોમાં માંડ ૧૫-૨૦% કેસ નોંધાય છે અને એમાં પણ ન્યાયનો આંકડો ખૂબ ઓછો છે. મા-બાપ, કુટુંબીજનો, સમાજ, પોલીસથી માંડીને ન્યાયતંત્ર સુધી બધાં જ ભોગ બનેલી, બની રહેલી સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરે છે. દેહ વ્યાપારના નામે થતા જાતીય અત્યાચારો એમાં સૌથી ખરાબ અને ઘૃણાસ્પદ છે. વધુ ઊંડા ઊતરતાં એને ખબર પડી કે હજારો નાનાં બાળકો, એમાંય ખાસ નાની નાની છોકરીઓ સેક્સ માટે વેચાય છે અને પછી આખી જિંદગી દેહ વ્યાપારમાં ખૂંપી જાય છે. એમાંની ઘણી બધી જાતીય રોગો અને એઇડ્સ જેવા જીવલેણ રોગોમાં સપડાય છે અને ખૂબ રિબાઈ રિબાઈને કમોતે મરે છે. સુનિતાએ એ પણ જોયું કે મોટા ભાગની બહેનો પોતાની મરજીથી દેહ વ્યાપારમાં જોડાઈ નથી. એમને જબરદસ્તીથી, ખોટું બોલીને, લાલચ આપીને, છેતરીને કે બીજા કોઈપણ બહાને એમાં ઘડેલવામાં આવે છે. પોતાના જીવનમાં વ્યસ્ત, સામાજિક પરિવર્તનનાં બાણાં ફૂંકતો મોટા ભાગનો સમાજ આનાથી અજાણ બનીને, આંખ આડા કાન કરીને જીવી રહ્યો છે. પોતાની શારીરિક ભૂખ સંતોષવા બાળકો અને સ્ત્રીઓનો ભોગ લેતા પુરુષો સામે સુનિતાનો ગુસ્સો બળવત્તર બન્યો. દેહ વ્યાપારની ચુંગાલમાં સપડાયેલાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને ઊગારવામાં એને પોતાનું મિશન દેખાયું.

૧૯૯૬માં સુનિતાની મુલાકાત એક ક્રિશ્ચિયન સંસ્થાના ડાયરેક્ટર, બ્રધર ઝોસ વૅટ્ટિકટીલ સાથે થઈ કે જેઓ ખોટાં અને જોખમી કામોમાં સપડાયેલા યુવાનોને ઊગારી, ટ્રેનિંગ આપી, સારી નોકરી પર લગાડવાનું, વિસ્થાપનનું કામ કરતા હતા. આવા કામમાં સુનિતાને દેહ વ્યાપારમાં સપડાયેલી બહેનો અને દીકરીઓને ઊગારવાનો રસ્તો દેખાયો. ૧૯૯૬માં જ બ્રધર ઝોસ સાથે મળીને હૈદરાબાદમાં સરકાર દ્વારા ખાલી કરાયેલ એક ફૂટણખાનામાં ભોગ બનેલી બહેનોનાં બાળકોને ભણાવવા શાળા ચાલુ કરી, જેથી એ બાળકો દેહ વ્યાપારમાં ના સપડાય, નવી જિંદગી પામે. અને આમ, ‘પ્રજ્વલા’ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ અને તેની પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત થઈ.

ઉપેક્ષા અને હુમલાઓ વચ્ચે મક્કમતા

સુનિતાએ સમાજના સૌથી ‘ગંદા’ છતાં સદીઓથી ચાલતા ‘વેશ્યાવૃત્તિ’ના ‘ધંધા’ સામે બાંધો ચઢાવી હતી. આટલું સારું ભણ્યા પછી એ કેમ આવાં કામ કરી રહી છે તેવું પોતાની માતાને સમજાવવું પણ તેના માટે અઘરું થઈ ગયું હતું. અન્ય કુટુંબીજનોનો ટેકો મળવો તો દૂરની વાત, એમણે સુનિતા સાથે લગભગ છેડો ફાડી લીધો હતો. એના પિતાનો અડગ ટેકો અને દેહ વ્યાપારમાંથી ઉગારેલી બાળકીઓ-સ્ત્રીઓના ચહેરાની ખુશી એના મુખ્ય સહારા હતા.

સરકારી તંત્રની ઉપેક્ષા સુનિતા સમજી શકતી હતી. સમાજનો કોઈ વર્ગ આ ‘ગંદા’ કામ વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવવા રાજી નહોતો અને એટલે જ સરકારી તંત્ર નઘરોળની જેમ સૂતું હતું. કૂટણખાનાઓ તરફથી તંત્રને ટેબલ નીચેની ‘વધારાની આવક’ જો થતી હતી. સમાજની ઉપેક્ષા એ હદની હતી કે કોઈ સુનિતાને કામ કરવાની જગ્યા આપવા તૈયાર નહોતું. એને વારેઘડીયે ઑફિસ અને વિસ્થાપનનાં કેન્દ્રો બદલવાની જરૂર પડતી. વળી, મોટાભાગનો ડરપોક સમાજ આ શોષણ વ્યવસ્થાની ટોચે બેઠેલા મોટા ગુનાખોરોથી ગભરાતો હતો.

સ્ત્રી-શોષણનું વ્યવસ્થિત માળખું ચલાવતા માફિયાઓએ શરૂઆતમાં સુનિતાની ઉપેક્ષા કરી. એમને લાગ્યું કે આ ઝીણકી છોકરી કેટલું કરી શકશે. પરંતુ એમને સુનિતાના મક્કમ ઇરાદાઓની ખબર નહોતી. એમણે સોશિયલ મીડિયા પર સુનિતાની મજાક ઉડાવવાનું, બીભત્સ અને અશ્લીલ વાતો લખવાનું ચાલુ કર્યું. સુનિતા એમ હાર માને એવી થોડી હતી? પ્રજ્વલનાની પ્રવૃત્તિઓ વધતી જ ગઈ. થોડા જ સમયમાં સુનિતા દેહ વ્યાપારના સોદાગરોને જોખમકારક લાગવા લાગી અને એમણે સુનિતાને ધમકીઓ આપવાનું ચાલુ કર્યું. જે દિવસે સુનિતાએ આ કામ હાથમાં લીધું હતું, ત્યારથી તે આ પ્રકારનાં જોખમથી વાકેફ હતી. એણે બમણા જોરથી કામ ચાલુ રાખ્યું. અને ધમકીઓ હુમલાઓમાં પરિવર્તિત થઈ.

સુનિતા અને તેની સંસ્થાના સભ્યો પર અત્યાર સૂધીમાં ૨૦ જેટલા હુમલાઓ થઈ ચૂક્યા છે. ઘણીવાર ગંભીર ઈજાઓ પણ થઈ છે. આજે સુનિતા એક કાનથી સાંભળી શકતી નથી. ૧૨૦૦૦ હજાર બાળકીઓ અને સ્ત્રીઓને દેહ વ્યાપારમાંથી ઉગારવા માટે ચૂકવવી પડેલી આ કિંમત સુનિતાને મન ખૂબ નજીવી છે.

ઘણીવાર ૩-૪ વર્ષની સાવ નાની બાળકીઓ જ્યારે સામૂહિક બળાત્કારનો ભોગ બને છે ત્યારે સુનિતા ખૂબ પીડા અનુભવે છે. પરંતુ, છેવટે જેમને એ પોતાની દીકરીઓ કહી બોલાવે છે તેવી નવું જીવન પામી રહેલી નાની બાળકીઓનાં મોંઢાં પરનું એક સ્મિત આ બધું ભુલાવી દેવા માટે પૂરતું છે. “જો એ બાળકીઓ બધું ભૂલી જીવનમાં આગળ વધી રહી છે તો હું કંમ નહીં?” એમ વિચારી સુનિતા મન મનાવી લે છે.

સામાજિક સ્વીકાર

સુનિતાની સંસ્થા પ્રજ્વલા એ કામ કરી રહી હતી જે સરકારે કરવાનું હતું. સચ્ચાઈના માર્ગે અડગ ઊભી રહેલી સુનિતાએ રાજ્ય સરકારને સાંભળવા મજબૂર કરી. ૨૦૦૩માં આંધ્રપ્રદેશની સરકારે શારીરિક શોષણનો ભોગ બનનારના વિસ્થાપન માટેનાં પોતાનાં નીતિ-નિયમોમાં ફેરફાર કર્યા, જેમાં સુનિતાનાં સૂચનોને સ્વીકાર્યાં. ત્યારબાદ સુનિતાની દેશભરમાં ઓળખ ઊભી થઈ. જુદી જુદી સંસ્થાઓએ એની હિંમત અને લડતને આવકારી અને ઓળખ આપી.

વળી, જ્યારે સરકારે સૂચનો કર્યા કે વેશ્યાવૃત્તિને કાયદાકીય ધંધા તરીકે મંજૂરી આપવી જોઈએ, જેથી એમાં સંકળાયેલી સ્ત્રીઓને શોષણથી બચાવી શકાય, ત્યારે સુનિતાએ જોરદાર વિરોધ કર્યો. સુનિતા ખૂબ દૃઢપણે માને છે કે જો આજીવિકા માટેના ઉપાયો મળી રહે તો કોઈ સ્ત્રી દેહ વ્યાપારમાં ના જાય. એ સમાજ અને સરકારની જ નિષ્ફળતા છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ વેશ્યાવૃત્તિ તરફ વળે છે. કાયદાકીય ધંધો બનાવવાથી શોષણ અટકતું નથી.

સુનિતા અને પ્રજ્વલાની વધતી જતી પ્રસિદ્ધિને કારણે ભલે સ્ત્રી-શોષણના માફિયાઓના હુમલા વધ્યા હોય પણ સમાજે એમનો સ્વીકાર કરવા માંડ્યો છે. પોતાના પતિની, જે પોતે એક વિખ્યાત ફિલ્મ દિગ્દર્શક છે તેની, મદદ લઈ સુનિતાએ સ્ત્રીના જાતીય શોષણને લઈને ઘણી દસ્તાવેજી ફિલ્મો અને ૩-૪ ફીચર ફિલ્મો પણ બનાવી. એમની તેલુગુમાં બનેલી એક ફિલ્મને શ્રેષ્ઠ ફિલ્મનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર પણ મળ્યો. તે ૨૦૦૮માં ‘ટેડએક્સ’ અને ૨૦૧૨માં આમિરખાનના વિખ્યાત ‘સત્યમેવ જયતે’ કાર્યક્રમમાં પણ આવી. ૨૦૧૧માં કેરળ સરકારે એમની ‘નિર્ભયા પોલિસી’ માટે સુનિતાને સલાહકાર નીમી.

અત્યાર સુધીમાં ૪૦થી વધુ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઍવોર્ડ્સ મેળવી ચૂકેલાં સુનિતા કિશ્નને ભારત સરકારે ૨૦૧૬માં ‘પદ્મભૂષણ’ સન્માન આપ્યું છે. મોટી મોટી કૉર્પોરેટ કંપનીઓ સુનિતા કિશ્નના મિશનમાં ભાગીદાર થયેલી છે. આજે દુનિયામાં ૩૦ લાખથી વધુ સ્ત્રીઓ દેહ વ્યાપારના ધંધામાં સપડાયેલી છે. ઘણી બધી સરકારી અને સામાજિક સંસ્થાઓ આ વિષયે કામ કરી રહી છે, જેમાં, પ્રજ્વલા સ્ત્રીઓ અને બાળકીઓને ઉગારીને વિસ્થાપિત કરતી વિશ્વની સૌથી મોટી સંસ્થા બની ચૂકી છે.

આજે પણ રોજના ૧૬-૧૮ કલાક કામ કરતાં સુનિતા કિશ્ન દુનિયામાંથી સ્ત્રીઓ પરની જાતીય હિંસા અને એમના શારીરિક શોષણને દૂર કરવા નવા નવા કાર્યક્રમો અને ઝુંબેશો ઉપાડી મક્કમ ડગે આગળ વધી રહ્યાં છે.

...

[સદીઓથી ચાલ્યા આવતા દેહ વ્યાપારના નામે થતા જાતીય શોષણને સમાજે જાણે સ્વીકારી લીધું છે, પરંતુ સુનિતાએ સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કર્યો. બાળકો જાતીય શોષણ માટે વેચાય છે તે હકીકત સામે સમાજે આંખ આડા કાન કર્યાં, તો સુનિતાએ પોતાની પીડાને આક્રોશ અને અંતે મિશનમાં પલટાવી. અહીં સમાજની માનસિકતા બદલવી અત્યંત કપરું કામ છે. વિરોધ ગમે તેવો હોય સતત લડતાં રહેવાનો મિજાજ સુનિતાએ કેળવ્યો છે. બદલાવ લાવવો સહેલું તો નથી જ ને?]

...તો ક્રાંતિકારી દોસ્તો, વિરોધ માટે છો તૈયાર?

માનવ ઇતિહાસ એવાં અગણિત ઉદાહરણોથી ભરેલો પડ્યો છે જ્યાં દરેક નવા વિચારને, ભલે ને પછી એ એક સાવ જૂની થયેલી સ્ત્રીઓની લાજ કાઢવાની પ્રથા બદલવાની વાત કેમ ન હોય, વિરોધનો સામનો કરે છે અને પછી જ સ્વીકારાય છે.

બીબાઢાળ જિંદગીમાં ‘સેટ’ થયેલા અને એમાં જ સલામતી અનુભવતા મોટાભાગના મનુષ્યો અને એમનાથી જ બનેલો સમાજ પરિવર્તનનો વિરોધી હોય છે. દરેક નવા વિચારને આ ઉપેક્ષા-ઉપહાસ-વિરોધ અને છેવટે સ્વીકારની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું જ પડે છે. કેટલાંક અન્ય ઉદાહરણો પણ જોઈએ –

- ઇસુ પહેલાંની છઠ્ઠી સદીમાં વિખ્યાત પાયથાગોરાસે (ભૂમિતિના એમના જાણીતા સિદ્ધાંતો જે આપણે આજે ભણીએ છીએ) પહેલવહેલીવાર દુનિયા સમક્ષ રજૂ કર્યું કે પૃથ્વી ગોળ છે, ચોરસ નથી ત્યારે સમાજના ‘બુદ્ધિશાળી’ લોકોએ તેમની ખાસ્સી હાંસી ઉડાવી હતી અને એમના આ વિચારને ખૂબ વિરોધ સાથે ફગાવી દીધો હતો. એ પછી ૩૦૦ વર્ષ બાદ ઍરિસ્ટોટલે વધુ પુરાવાઓ સાથે દૃઢતાથી એ વાત મૂકી ત્યારે કયવાતે મને, ઘણી શંકાઓ સાથે સમાજે સ્વીકારી. તેમ છતાં જ્યારે ૧૫મી સદીમાં કોલંબસ જેવા સાગરખેડુ સાહસિકોએ આખી પૃથ્વીનો ચક્કર માર્યો ત્યાર પછી જ, એટલે કે પાયથાગોરાસ પછી ૨૧૦૦ વર્ષ પછી સમાજે સ્વીકાર્યું કે પૃથ્વી ગોળ છે!
- ૧૭મી સદીમાં પૃથ્વી બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર નથી અને તે સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે એ વાતને લોકો સમક્ષ મૂકવા બદલ ખગોળવિદ્ જિઓર્દાનો બ્રુનોને જીવતાં સળગાવી દેવાયા હતા અને એ જ વિચારને ટેકો આપવા બદલ વિખ્યાત ખગોળવિદ્ ગેલિલીઓને જીવનભર નજરકેદ રખાયા હતા. ગેલિલીઓ અને જિઓર્દાનો સાચા હતા તે સ્વીકાર કરતાં સમાજને ૩૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં!
- વિમાન બનાવી ઉડાડવાના પોતાના ઘણા નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી જ્યારે લોકોએ મજાક મશ્કરી સાથે ટીકા કરી ત્યારે થોડા સમય માટે રાઈટ બંધુઓ પણ માનવા માંડ્યા હતા કે ઊડે એવું વિમાન બની શકશે નહીં. પરંતુ, ફરી વિશ્વાસ એકઠો કરી જ્યારે એમણે વિમાન ઉડાડીને બતાવ્યું ત્યારે પાંખો વિના માણસ ઊડી શકે છે તેવા સ્વપ્નને એમણે પૂર્ણ કર્યું.
- રાજા રામ મોહન રાયે પહેલી વાર જ્યારે સતીપ્રથા વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવ્યો ત્યારે હિંદુ સમાજે એમને ઔદિશરોના ‘ચમચા’ કહી ખાસ્સો વિરોધ કર્યો હતો.
- વિશ્વ વિખ્યાત ટી.વી. શો ઍન્કર ઓપ્રા વિન્ફ્રેને ઍન્કરની પહેલી નોકરીમાંથી એમ કહી કાઢી મૂક્યાં હતાં કે તેઓ વધુ પડતાં ભાવુક બની જાય છે. અને એ જ ભાવુકતા માટે આજે કરોડો લોકો એમના ચાહક છે.
- તીણો અને પાતળો અવાજ ધરાવતાં લતા મંગેશકરને ઘણા સંગીતકારોએ નકાર્યા ત્યારે શરૂઆતમાં એમણે અવાજ બદલી ગાવાની કોશિશ કરી. પરંતુ થોડા જ સમયમાં ભૂલ સુધારી પોતાના અસલ અવાજમાં ગાવાનું રાખ્યું અને

સફળ થયાં. આજે એ મધુર અવાજ ભારત જ નહીં, વિશ્વના સંગીતપ્રેમીઓ માટે એક પ્રમાણ, એક આધારભૂત બાબત બની ચૂક્યો છે.

- આજે ખ્યાતનામ બનેલા અરુણિમા સિંહા કે જેઓ દુનિયાની એવી પહેલી સ્ત્રી છે જેમણે એક પગ કૃત્રિમ હોવા છતાં માઉન્ટ એવરેસ્ટ સર કર્યો અને એટલું જ નહીં, દુનિયાના ૬ અન્ય ઊંચા પર્વતો પણ સર કર્યા. ૨૦૧૧માં જ્યારે તેમના કપાયેલા પગ પર કૃત્રિમ પગ બેસાડાયો તે સમયે તેમણે હાજર ડૉક્ટરને કહ્યું કે તે એવરેસ્ટ સર કરવા માગે છે, ત્યારે ડૉક્ટર હસ્યા અને કહ્યું કે પહેલા ચાલતી તો થા. ડૉક્ટરે એમના કુટુંબીજનોને કહ્યું કે આ છોકરી જિંદગીમાં સારી રીતે ચાલી શકે એટલું પણ જો થાય તો ભગવાનનો આભાર માનજો.
- સમલૈંગિક લોકોની સમસ્યા માટે કામ કરતાં વડોદરાના ‘લક્ષ્ય’ ટ્રસ્ટના સ્થાપક માનવેન્દ્રસિંહ ગોહિલ રાજપીપળા(નર્મદા જિલ્લાના જૂના રજવાડા)ના યુવરાજ છે અને પોતે સમલૈંગિક છે. જ્યારે ખૂબ આંતરિક સંઘર્ષને અંતે એમણે પોતાની સમલૈંગિકતા જાહેર કરી ત્યારે કુટુંબથી માંડીને એમના સ્ટેટના લોકોએ ખૂબ વિરોધ કર્યો. એમનું ઘરની બહાર નીકળવું મુશ્કેલ કરી દીધું. બધા વિરોધની ઉપર ઊઠીને એમણે ‘લક્ષ્ય’ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી અને આજે એની આંતરરાષ્ટ્રીય ઓળખ ઊભી કરી છે.

આવાં ઘણાં બધાં ઉદાહરણો અહીં ટાંકી શકાય એમ છે. જો તમે પણ કોઈક આવા જ વિરોધનો સામનો કરી રહ્યા હો તો ચોક્કસ માનજો કે તમે સાચા રસ્તે છો. જો તમે તમારી આંતરિક લડાઈ જીતી રહ્યા છો તો બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ વિદ્યો ન રહેતાં ઊંચી તકોમાં પરિવર્તિત થશે. જાત પર વિશ્વાસ રાખજો.

તો, ચાલો મિત્રો, સંજોગો સામે ઝૂકવાની જગ્યાએ સંજોગો સામે ઊઠવાનું શીખીએ. નહીં તો આ જીવનનો બીજો શો અર્થ છે?

ચાર સોપાન સામાજિક ક્રાંતિનાં

“પરિવર્તનનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં
લોકો તમને અવગણશે,
પછી તમારી હાંસી કરશે,
ત્યાર બાદ તમારો વિરોધ કરશે
અને પછી જ તમે સફળ થશો.”

~ ગાંધીજી

શું તમે સમાજમાં કોઈ પરિવર્તન થાય તેમ ઈચ્છો છો?
શું આવું કાંઈ કરવું તમારું પોતાનું ધ્યેય છે?

તો પછી સામાજિક ક્રાંતિનાં ચાર સોપાન તમારે સર કરવા રહ્યાં.

શાબાશ, અગર લોકો તમારી સામે પણ નથી જોતા,
અને તમે બિરાશ થઈ તમારું કાર્ય છોડી નથી દેતા.
શાબાશ, લોકો તમારી મજાક ઉડાવે છે,
અને સોભ પામી તમે તમારાં કાર્યો પડતાં નથી મૂકતા.
શાબાશ, લોકો તમારો વિરોધ કરે છે,
છતાં હિંમતથી તમે આટરેલાં કામ કર્યે જાઓ છો.

શાબાશ, હવે તમે સફળ થવાના જ છો...
વાંચો, ચાર સોપાનોનું રહસ્ય સમજાવતી કેટલીક સત્યકથાઓ.

Oasis Publications

